

F R Y S L Â N

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

Chatalina. V. Raephorst
J. L. J.

FRYSLAN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur*

6e jaargang nr. 1, maart 2000

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Eindredactie:

Meindert Schroor

Redactie:

Johan Frieswijk

Evert Kramer

Yme Kuiper

Harm Nijboer

Vaste medewerkers:

Wiebe Bergsma, Onno Hellinga,

Goffe Jensma, René Kunst,

Gilles de Langen, Hans Mol,

Rita Mulder-Radetzky, Jacob van Sluis,

Hotso Spanninga, Johanneke Sytsema,

Tineke Steenmeijer-Wielenga,

Oebele Vries, Siem van der Woude

Redactiesecretariaat:

Kopij zenden aan:

Fryslân, Postbus 6091,

8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.

Telefoon/fax: 058-2665309

E-mail: varenius@planet.nl

Ledenadministratie:

Fries Genootschap

Turfmarkt 11, 8911 KS Leeuwarden

Telefoon 058-2123001

(Alleen telefonisch bereikbaar op woensdagmorgen tussen 09.00 en 12.00, Hilda Dekkinga)

Ontwerp omslag: Mlinar Design

Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,
Leeuwarden

Het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft.

U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,00

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Na de gecombineerde aflevering 3/4 van het vorige jaar, openen we het millennium-jaar 2000 met een extra dikke uitgave van *Fryslân*, met een nieuwe redacteur (Harm Nijboer) en ook met letterlijk veel kleur. Die danken we vooral aan de onlangs teruggevonden en door de Koninklijke Bibliotheek aangekochte Alba Amicorum van een elftal vooraanstaande Friezen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Klaas van der Hoek en Kees Thomassen van de Koninklijke Bibliotheek doen uitgebreid verslag van de waarde van deze vondst. Voorts ruime aandacht voor drie lezingen die ter gelegenheid van de tentoonstelling *Freules, Dames en Vrouwen* werden gehouden. Jannie Poelstra, Liskje Flapper en Gredde Huisman belichten achtereenvolgens de rol van dienstbodes, boerinnen en gouvernantes in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Daarnaast uitgebreide aandacht voor Leeuwarden in het viertal voordrachten dat op 12 november jl. werd gehouden ter gelegenheid van de verschijning van de monografie *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*. In bijdragen van Yme Kuiper, Auke van der Woud, Meindert Schroor en H. Langman komen zelfbeeld en economie in het verleden, het heden en de toekomst aan bod. De initiatiefnemer van de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden, René Kunst, geeft zijn visie op het reilen en zeilen van deze vereniging en vertelt en passant over de totstandkoming van de monografie. Harm Nijboer confronteert in zijn bijdrage over Kollum het verleden met de actualiteit en Sake Roodbergen - die onlangs een standaardwerk over de Bond van Friese Vogelbeschermingswachten (BFVW) schreef - gaat in op de sociale wortels van de BFVW en zijn confrontatie met randstedelijke visies op natuurbescherming. Voorts bijdragen van Janet Sheeres over Klaas Sjaarda die in 1893 dankzij koningin-regentes Emma kon emigreren en van Piet Bakker, die Cornelis en Adriaen Ruts niet alleen als schilders maar ook als broers identificeert. Sietze ten Hoeve gaat op een persoonlijke wijze in op de intrigerende figuur van Nanne Ottema. Hoewel hiermee de zesde jaargang van *Fryslân* is geopend, bestaan we dit jaar vijf jaar. In april organiseren we een studiemiddag naar aanleiding van dit eerste lustrum. Daarover meer verderop in dit nummer. Wat ons betreft veel leesplezier.

(By de foarside)

*Wapen fan Catalina van Raephorst, skildere
oer in foarprinte sjabloan, yn it album fan
Knier van Douma (ill.: Koninklijke Bibliotheek,
Den Haag)*

In dit nummer:

Van de redactie	2
Het Leeuwarden van mr Auke Bloembergen en ds. François Haversmidt	3
De toekomst van Leeuwarden als historische stad	6
Leeuwarden: middelpunt van centrifugale krachten	10
Stad die werkelijkheid onder ogen ziet heeft allure	14
Nanne Ottema's betekenis voor Friesland	18
Vijf jaar <i>Fryslân</i> gevierd met symposium	22
Kollumer asielzoekers tijdens de Tachtigjarige Oorlog	23
Vijftien jaar Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden	25
De kolleksje Van Harinxma thoe Slooten; Alve Fryske alba amicorum wer foar it ljocht ..	27
Friese meisjes op zoek naar een toekomst; Twee Friese dienstboden	31
Bûtermeitsjen yn de njoggentjinde ieu; It ferhaal oer Fryske boerinnen	34
Gouvernante in Nederland; Tussen salon en souterrain	37
De schilder Cornelis Cornelisz Ruts: geen vader maar zoon	41
Geachte Majesteit... ..	43
Een eeuw vogelbescherming in maatschappelijk perspectief	47
Een Harlinger bouwmeester in Groningen	50
Ynboek	51
Agenda	52

De heren en hun stad

Het Leeuwarden van mr Auke Bloembergen en ds. François Haverschmidt

Yme Kuiper

Ruim een eeuw geleden - om precies te zijn op zaterdag 2 februari 1887 - vond in de Grote of Jacobijner Kerk te Leeuwarden een bijzondere bijeenkomst plaats. Op die dag vierde koning Willem III zijn zeventigste verjaardag. Overal in het land vonden festiviteiten plaats en ook in Leeuwarden was een heel scala van feesten georganiseerd. De bijeenkomst in de Grote Kerk moest daarvan het hoogtepunt worden. Slechts één spreker mocht het woord voeren. De keuze was daarbij gevallen op de bijna vijftigjarige, te Leeuwarden geboren, mr Auke Bloembergen Ezn. Samen met zijn jongere broer Reitze stond Auke aan het hoofd van de bankiersfirma Bloembergen en Zonen. En samen vormden zij ook een hechte tandem binnen wat de in Leeuwarden opgegroeide Pieter Jelles Troelstra in zijn autobiografie heel treffend typeerde als 'de leidende kringen van de stad'.

Bekend persoon

Auke Bloembergen gold in zijn tijd als een groot redenaar. Die reputatie had hij al in zijn studententijd te Leiden verworven en hij bouwde haar daarna verder uit in de Leeuwarder debating-club. Zo had de toen jonge jurist vijftien jaar eerder, in 1872, al eens een indrukwekkende herdenkingsrede gehouden in zijn geboortestad na het overlijden van zijn politieke held Thorbecke. Daarna was Auke voorzitter geworden van de Liberale Kiesvereniging te Leeuwarden én van de Leeuwarder vereniging Nijverheid; en nog weer later van de vrijmetselaarsloge De Friesche Trouw, van de herensociëteit Amicitia, en van de kerkelijke kiesvereniging 'De moderne richting'. Kort en goed, mr Auke Bloembergen kon in het Leeuwarden van het laatste kwart van de negentiende eeuw moeilijk over het

hoofd worden gezien. En ook daarbuiten kende men hem. Bloembergen was namelijk lid van zowel Provinciale als Gedeputeerde Staten van Friesland en later ook nog van de Eerste Kamer.

Uit het hart

We keren terug naar de Grote Kerk in februari 1887. Reeds lang voor aanvangstijd, zo meldde de verslaggever van de *Leeuwarder Courant*, waren alle zitplaatsen bezet. 'Des Konings hoogtij', had Bloembergen zijn rede genoemd. Ongetwijfeld zal hij bij het uitspreken ervan de in die tijd door het grote publiek zo gewaardeerde vormen van welsprekendheid hebben benut. Dat wil zeggen: de brede gebaren en galmende toon van de kanselredenaar. Uiterlijke welsprekendheid was in de loop van de negentiende eeuw een echt burgerlijk ideaal geworden, vooral ontwikkeld en geper-

fectioneerd in de geleerde stand van advocaten en predikanten. Op ons, vroege eenentwintigste-eeuwers, maakt die welsprekendheid een nogal gekunstelde indruk. Maar zie, hoe anders oordeelde de verslaggever van de *Leeuwarder Courant* in 1887: 'Hij [mr. Bloembergen dus] sprak een taal die uit het hart kwam, die gloeide van liefde voor Koning en Vaderland. En vorm en inkleeding waren het gehalte waardig.'

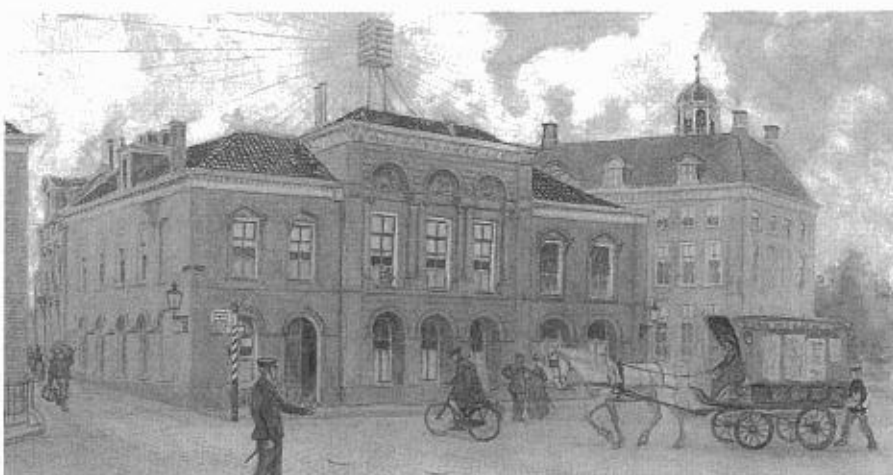
Nationalisme en plichtsbesef

Maar wat zei Bloembergen nu eigenlijk in zijn lange rede? Laat ik proberen die rede kort samen te vatten. Het eerste deel ervan gebruikte de spreker vooral om de warme en hechte band die er in het verleden altijd was geweest tussen het Huis van Oranje en het volk te benadrukken. Die band diende volgens hem natuurlijk bewaard te blijven. Zeker nú, waarschuwde Bloembergen zijn gehoor, want er is in het hele land 'onvoldaanheid over de werking der bestaande staatsinstellingen'. Bovendien, wij Leeuwarders en Friezen weten maar al te goed dat er stilstand is op het gebied van handel en nijverheid en dat de landerijen nog steeds in waarde dalen. Bloembergen doelde hier op de in 1878 uitgebroken landbouwcrisis die in 1887 nog alom in stad en provincie de stemming drukte. 'En toch vieren wij feest', ging mr Auke dapper verder. En onder verwijzing naar Thorbeckes onvolprezen schepping van de constitutionele monarchie en naar het bezit van 'het heerlijk Insulinde' zag Bloembergen in een krachtig nationalisme en, niet te vergeten, burgerlijk plichtsbesef, de weg om uit het economische dal te komen.

Gematigd liberaal

Ik zou het met mijn samenvatting van Bloembergens rede hierbij kunnen laten. Maar voor een recht goed begrip ervan meen ik toch iets te moeten toevoegen. Met zijn gloedvolle betoog reageerde mr Auke Bloembergen namelijk evenzeer op de juist in die tijd groeiende kracht van confessionelen en socialisten.

Ids Wiersma verbeeldde in 1924 de confrontatie tussen oud en nieuw, zoals die omstreeks 1890 in Leeuwarden zichtbaar werd. Op de voorgrond paardentractie, maar op het dak van het politiebureau een wirwar van telefoondraden als teken van een nieuwe tijd (uit: Leeuwarden 750-2000)

Zeker, zij waren nog niet tot de Leeuwarder raad doorgedrongen, maar de liberale heren van Leeuwarden dienden wel op hun tellen te passen. Dus wezenlijke veranderingen in de staatsinrichting, als een ander kiesstelsel, of meer staatsinmenging op terreinen als armoedebestrijding of arbeidsverhoudingen waren wat Bloembergen betreft uit den boze. Niet dat hij geen oog had voor de noden van de werkmán. Zeker niet. Zo had hij zich in 1870 - met enkele andere Leeuwarder heren als de jonkheer en schoolopziener Humalda van Eysinga, een bankdirecteur Wiersma én een voorman uit de werklíedenstand, de typograaf Obbe Rommerts - enorm ingespannen om in een landelijk Comité ter bespreking van de Sociale Kwestie samen te werken met de opkomende werklíedenverenigingen. Maar deze zogeheten standensamenwerking was geen lang leven beschoren. In die tijd, in de jaren 1870, zette Bloembergen zich, met menig generatiegenoot af tegen het toen nog in Leeuwarden invloedrijke conservatief liberalisme. Zo'n generatiegenoot was bijvoorbeeld Jelle Troelstra, de vader van Pieter Jelles. Jelle Troelstra was een echte 'selfmademan', opgeklommen tot directeur van een brandwaarborgmaatschappij, later hoofdredacteur van de liberale *Friesche Courant*. Als vrijmetseelaar, lid van de twee belangrijkste herensociëteiten van de stad, maar vooral door zijn langdurig wethouderschap van maar liefst tweeëntwintig jaar was ook hij geheel opgenomen binnen de leidende kringen van Leeuwarden. Wel waren Troelstra, Bloembergen en vele van hun oude politieke vrienden omstreeks 1887 inmiddels zeer gematigde liberalen geworden.

Rengers

Juist dit o zo gematigde liberalisme domineerde in het laatste kwart van de negentiende eeuw geheel en al de bestuurlijk-politieke agenda van Leeuwarden. Dat had ook alles te maken met het feit dat in deze stad van rond 30.000 inwoners in de jaren 1880 en 1890 maar een groep van vijftienhonderd mannen de gemeenteraad mocht kiezen, waarvan meestal slechts niet meer dan een derde dat ook daadwerkelijk deed. Als de meest typische vertegenwoordiger van dit gematigd liberalisme - niet alleen te Leeuwarden maar ook in het nationale parlement (dus onder de 'heeren in Den Haag') - is wel eens op mr W.J. van Welderen baron Rengers gewezen. Rengers was

Auke Bloembergen (1838-1901)

raadslid en tien jaar wethouder van Leeuwarden geweest, daarna burgemeester van de stad, van 1877 tot 1883, en vervolgens Tweede en Eerste kamerlid. Rengers woonde in een groot herenhuis op de Nieuwestad (heden ten dage C&A). Hij was trouwens ook de veruit rijkste inwoner van de stad. In Rengers' liberalisme, aldus een Haagse zegsman, waren vrijzinnige verdraagszaamheid en barmhartigheid belangrijke idealen. Daarnaast kenmerkte dit liberalisme zich door een zeker vertrouwen in de onvermijdelijke vooruitgang van de mensheid langs democratische lijnen - maar alles met mate en onder behoedzame leiding.

'Herboren stedelijke veerkracht'

Hoe zag nu het Leeuwarden van Auke Bloembergen, van baron Rengers, van Jelle Troelstra eruit in de jaren 1870, 1880, 1890? En vooral ook: hoe zagen zij - als vertegenwoordigers van de liberale elite die het economisch, politiek en cultureel in de stad voor het zeggen had - tegen hun Leeuwarden aan? Al in de eerste helft van de negentiende eeuw had Leeuwarden een enorme gedaanteverwisseling ondergaan. De stadspoorten en vestingwallen werden gesloopt en Leeuwarden was van een gesloten een opengelegde stad geworden, met aan haar randen fraaie wandelpaden. Vanaf de jaren 1860 leidde de komst van de spoorwegen weer nieuwe veranderingen in van het Leeuwarder stadsbeeld. 'Wij leefden in een tijd van herboren stedelijke veerkracht', oordeelde de in 1864 geboren medicus Hendrik Burger op ruim tachtigjarige leeftijd, toen hij zich de in zijn jeugd afspelande bouwexplosie tussen het Zaailand en het station voor de geest haalde. Deze Burger was een zoon van de eerste directeur van de Leeuwarder HBS aan het Zaailand, die in 1867 was geopend. Toch had die bouwexplosie voor Burger ook haar keerzijde. Waarom

had men in vredesnaam de Hoge Berg van de Verlaatsdwinger laten plaatsmaken voor 'een rijtje banale huizen langs de kade'. De twintigste-eeuwer Hendrik Burger praatte hier eigenlijk de Franse reiziger en kunstminnaar Henry Havard na, die, als groot bewonderaar van het oud-Hollandse stedenschoon, de afgraving van de Hoge Berg in de jaren 1870 had becommentarieerd met de veelzeggende opmerking: 'De burgerlijke bouwfabriek is onmeedoogend.'

Mijn geboortestad

Maar hoe bekeek nu de tijdgenoot, en met name de Liwwadder zelf, zijn stad omstreeks 1870? In dit verband zou ik U graag het begin willen voorlezen van een kort verhaal dat uit die tijd stamt en dat de auteur de titel gaf *Terug in mijn geboortestad*:

'Wat een wonderlijke gewaarwording, toen de trein opnieuw stopte en de conducteur den naam afriep, niet van een plaats die ik gewoon was mij als spoorwegstation voor te stellen, (...) maar den naam van mijn eigen geboortestad, de stad waar ik getogen was en opgevoed, waar ik als kind gespeeld, als knaap geleerd en als jongeling mijn intrede in de wereld gedaan had: de stad waar mijn familie woonde, waar ze allen geleefd hadden en velen begraven waren (...); de stad waarvan gedurende een reeks van jaren ieder sleeperspaard en ieder straathond een goeie bekende van mij geweest was, mijn stad, waarop ik nog altoos doelde als ik sprak van 'bij ons', hoewel ik er nu haast evenlang uit was als ik er eenmaal in gewoond had.'

De schrijver van dit verhaal, ds. François Haverschmidt was in 1835 in Leeuwarden geboren, op de Voorstreek (no. 80). Zijn vader was apotheker, later ook wijnhandelaar, en ook jarenlang raadslid, van 1849 tot 1863. Een redelijk gegoe-de burger, die vader, en, hoe kan het haast anders, een echte liberaal. Bekend is dat zoon Haverschmidt als verhalenschrijver voortdurend feit en fictie met elkaar mengde en stijlfiguren gebruikte als ironie en overdrijving. Ook in het autobiografisch getinte, bijzonder humoristische verhaal dat ik hier gebruik was dat het geval. En toch is het voor de cultuurhistoricus een mooie bron. Ik pik er hier twee dingen uit: het veranderde stadsbeeld en de deftige burger. Aardig is het misschien te vermelden dat het verhaal vermoedelijk geschreven is kort nadat Haverschmidt een lezing had gehouden voor de Leeuwarder afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Slijkspatten

Nadat de schrijver eerst had opgemerkt dat zijn stad nu door het spoor niet meer (met zijn eigen woorden) 'een afgelegen provincieplaats' was, vraagt hij zich bezorgd af of zijn vaderstad hem nu niet vreemd zou voorkomen. Maar zie, al bij het eerste contact met een jonge kruier op het station, constateerde hij:

O vreugde! Wát er dan ook veranderd was in mijn geboortestad, het oude dialekt was hetzelfde gebleven!

- 'Meneer, wil ik meneer den weg wieze?'

- 'Den weg wijzen? Ben je mal jongen? Zou ik den weg niet weten in mijn eigen stad? Rechttút immers, dan kom ik aan de Vrouwenpoort?!'

- 'De Vrouwenpoort, meneer? Die is d'r niet meer. Als meneer rechttút loopt, dan loopt meneer in 't water.'

Het gesprek ging nog even zo door en meneer besloot toch maar op het aanbod van de jongen in te gaan: 'Ga je gang, wies mij den weg maar.' Meneer is inmiddels ook overgeschakeld op het Liwwadders. Op een gegeven moment bevindt het duo zich in een straat met vrij veel winkels - laten we zeggen de Wirdumerdijk - en dan gebeurt er het volgende:

'Heila! Wie overreed mij daar haast, en deed met de ratelende wielen van zijn landauer het slijk tot op mijn hoed spatten? Een voor-naam heer zeker! Koetsier en palfrenier staken in een zeer in 't oog vallend livrei, en op het portier van het rijtuig schitterde een adellijk blazoën! (...) Nu aan zo'n kind van goeden huize, mits het noblesse oblige het devies zij van zijn hart, vergeef ik gaarne de slijkspatten, die zijn koets op mijn gewaad werpt, altoos onder de conditie, dat Zijn Hoogwelgeborene zelf er zich niet vrolijk over maakt.'

Hogerop en lager wal

Maar de kleine gids wist wel beter: 'Da's Pompmeijer sien spul, meneer!' Waarop de schrijver als volgt reageerde: - 'Pompmeijer? Wát blief je? Pompmeijer? Toch niet die Pompmeijer de graankooper, de zoon van Tinus den zaakwaarnemer?'

Een tamelijk armoedig mannetje in hun buurt hoorde die verbaasde uitroep en wendde zich tot onze schrijver met de woorden: 'Dezelfde. De zoon van Tinus is nu een groot man, mijnheer! Gelukkig gespeculeerd! Ook een paar rijke vrouwen getrouwd! (...) Geel en mager, mijnheer, maar rijk, schatrijk.

Pompmeijer was op school bekend als een stommeling, maar nu is hij lid van de Provinciale Staten. Eerst is hij liberaal geweest, maar tegenwoordig is hij fijn. Hij moet naar de Kamer, mijnheer. Pompmeijer moet naar de Kamer!

Heeft U het wapen op zijn landauer wel opgemerkt? Twee zilveren koffieboonen en een graankorrel op een veld van lazuur, en een baronnenkroon er boven! Welja, een baronnenkroon; waarom ook niet?' Naderhand blijkt dat de familie van het mannetje die zo honend over Pompmeijer sprak, zelf ooit tot de deftige stand van de stad had behoord, maar aan lager wal was geraakt omdat hun kassier (alias bankier) er met hun kapitaal was uitgeknepen naar Amerika.

Aan het einde van de omzwervingen van de hoofdpersoon door de stad was het al schemerachtig geworden en had men het gas ontstoken in 'de manufacturen-, galanterien- en sigaren-paleizen'. Bijna is de schrijver aangekomen bij het huis waar hij zijn familie hoopt te verrassen of daar hoort hij het oude vertrouwde carillon van de St. Jacobi (de in 1884 afgebroken Nieuwe Toren). Hij is weer echt thuis.

Stagnatie

Als historicus vind ik het opvallend dat in Haverschmidts verhaal - naast een parodie op de top van de typisch Nederlandse stedelijke standensamenleving - al een soort nostalgie voorkomt die de liberale heren van Leeuwarden rond 1870 vreemd was. Zij dachten en handelden toen nog geheel en al in termen van Vooruitgang met een hoofdletter 'V'. Zelf zagen zij zich als de voorbeeldige architecten en dragers van de Vooruitgang op nationaal, regionaal of lokaal niveau. Juist die gedachte bracht in een stad als Leeuwarden de edelman, patriciër, geleerde burger, handelsman en een enkele industrieel bijeen in gemeenteraad, kiesvereniging, sociëteit en particuliere organisatie. Maar in de jaren 1880 en 1890 vertrokken steeds meer personen uit deze stedelijke toplaag naar elders in Nederland. Tegelijkertijd stagneerden de groei van de bevolking en de economie van de stad. In tegenstelling tot andere steden in Nederland bestond er bij notabel Leeuwarden in het laatste kwart van de negentiende eeuw opmerkelijk weinig animo bij elkaar te gaan wonen in een exclusieve villawijk. Kennelijk was men bijzonder gehecht aan de oude binnenstad.

François Haverschmidt (1838-1894)

Wankelend zelfbeeld

Ik rond hier mijn voordracht af met nog één korte geschiedenis. Op 19 januari 1894 pleegde ds. François Haverschmidt - alias 'dat heertje met zijn witte das' - zelfmoord te Schiedam. Ruim een maand later herdacht Auke Bloembergen zijn 'goede, brave vriend met het nobel mannenharte'. Hij deed dat in beperkte kring, namelijk die van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Volgens Bloembergen was Frans Haverschmidt een groot dichter en talentvol schrijver geweest, die altijd trouw was gebleven aan zijn milieu van afkomst. Hoe kon Frans destijds in zijn Leeuwarder gymnasiumtijd niet in zijn eentje lopen te mijmeren langs de toen nog landelijke singels van zijn geboortestad, herinnerde mr Auke zich. Daarna sprak hij uitvoerig over Haverschmidts studententijd te Leiden; ook Bloembergen studeerde daar toen. Zijn hele voordracht lardeerde hij met coupletten uit het gedicht 'Drie studentjes' van Haverschmidts dichterlijke alter ego, Piet Paaltjens:

*Idealen, sigaren, beurs, tafel
Ze hadden alles gemeen,
Hun geloof en hun twijfel, hun liefde
En hun haat en hun kelder was één.*

Is het al te gewaagd in Bloembergens nostalgische herdenkingsrede voor een gestorven Leeuwarder vriend ook een wankelend zelfbeeld te zien, een onbehaaglijk gevoel over de toekomst van de hem vertrouwde burgercultuur? Ik denk van niet. Want zie wat Bloembergen ten diepste van Haverschmidts literaire werk vond: 'een wijkplaats te midden van al die drukte en rumoer, waarmee wereldhervormers ons komen vertellen, waar het nu eigenlijk heen moet.'

De toekomst van Leeuwarden als historische stad

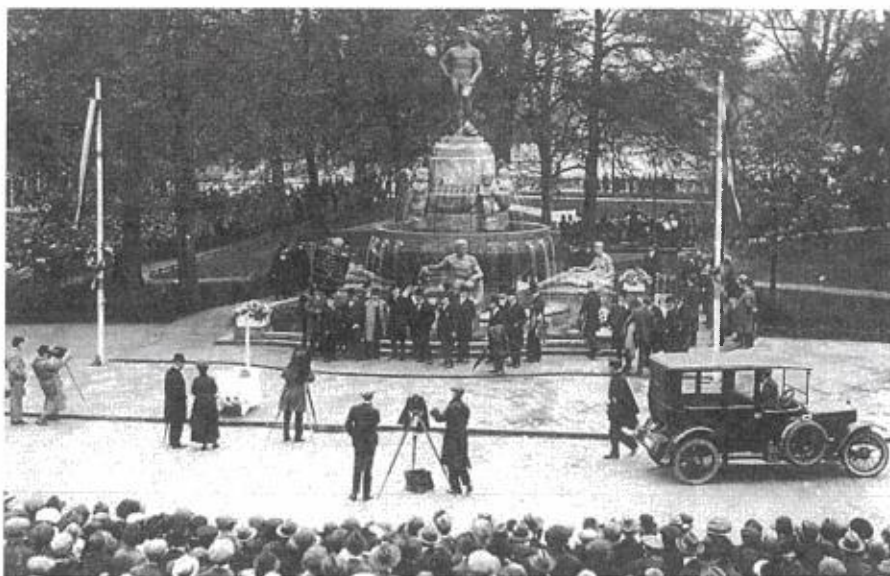
Auke van der Woud

In zijn hiervoor afgedrukte bijdrage laat Kuiper mr Bloembergen aan het woord. Evenals de andere leden van de Leeuwarder politieke en culturele elite voorvoelde Bloembergen rond 1900 dat er een andere tijd aan zat te komen. Zijn ophalen van herinneringen aan een voorbije tijd getuigde daarvan. Gaandeweg zouden de hen vertrouwde ideeën en idealen hun plek en hun betekenis verliezen en worden vervangen door andere, die toen nog onbekend waren.

het verleden - ietwat gechargeerd - een nogal onvolmaakt voorstadium van deze ideale toekomst. Het verleden was iets dat overwonnen moest worden. Vasthouden aan het verleden stond de toekomst in de weg. Geschiedenis was voltooid

Postmodernisme

Ook uit de geschiedenis van de architectuur en stedenbouw zijn dergelijke geluiden uit de late negentiende eeuw bekend. Veel architecten hadden destijds het gevoel in, wat zij noemden, een 'overgangstijd' te leven. Het is niet verwonderlijk dat juist architecten daar zo over spraken. Architectuur en stedenbouw reageren bijzonder gevoelig op veranderingen in de maatschappij. Ook onze eigen tijd levert bewijzen te over. De bouwsector reageert direct op veranderingen in de conjunctuur, en het bijzondere ervan is bovendien dat de resultaten in het dagelijkse leven zo zichtbaar zijn. De economische groei en collectieve welvaart van de afgelopen decennia, die in historisch perspectief uitzonderlijk groot zijn, heeft het beeld van stad en land in Nederland in twintig jaar ingrijpend veranderd dan vele eeuwen daarvoor hebben kunnen doen. Onze toekomstverwachtingen geven bovendien aan dat die groei doorgaat, dat de welvaart stijgt. Het lijkt wel alsof we ons geen toekomst meer kunnen voorstellen waarin op grote schaal armoede heerst. Met andere woorden, ook die grote ruimtelijke veranderingen van stad en land zullen doorgaan. Naar de mening van velen leven we momenteel in de tijd van het postmodernisme. We ontkomen niet aan de indruk dat ook deze periode door velen bewust of onbewust als een overgang wordt ervaren, als een tijd van verwarring waarin vertrouwde denkbeelden hun kracht verliezen en waarin ook voorzichtig naar nieuwe wordt gezocht. Uit het boek *Leeuwarden 750-2000* blijkt hoe verschillend met die binnenstad is omgegaan en wordt duidelijk hoe architectuur en stedenbouw op maatschappelijke veranderingen reageren. Ik beperk mij tot de periode vanaf

De officiële onthulling van de Mercuriusfontein in oktober 1923. De fontein werd geschonken door de jubilerende Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (uit: Leeuwarden 750-2000)

de late negentiende eeuw tot heden. En omdat we nu misschien ook in een tijd van overgang leven, tot slot één opmerking over de toekomst.

Modernisme versus traditie

De grote culturele verandering die in de lucht zat toen mr Bloembergen zijn herdenkingsrede uitsprak, staat bekend als het modernisme. Het werd aan het begin van de twintigste eeuw door een relatief kleine internationale groep kunstenaars en denkers voorbereid. Ze werden de 'avantgarde' genoemd. Hun uitgangspunt was dat de nieuwe eeuw een nieuwe toekomst voor een nieuwe, moderne mens moest gaan worden. Alle achttiende-eeuwse Verlichtings-ideeën culmineerden in dat schitterende ideaal van een totaal nieuwe moderne cultuur, gebaseerd op Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. In dit modernisme was

verleden tijd. We kennen de voorbeelden uit de architectuur, het moderne woonhuis hoorde een plat dak te hebben en enorme ramen, ambachtelijk metselwerk was uit den boze, de toekomst was bouwen in beton. Het woonhuis voor de moderne mens moest een massaproduct worden, liefst in de vorm van flatgebouwen met veel groen eromheen. Zulke culturele idealen waren lange tijd veel te extreem om aanhang te krijgen. De samenleving als geheel was gehecht aan traditie, veel eigenschappen van de burgerlijke cultuur uit de negentiende eeuw werden in ere gehouden. We zouden kunnen zeggen dat de Eerste Wereldoorlog bij die kleine avantgarde duidelijk maakte dat de samenleving totaal moest veranderen, en dat de Tweede Wereldoorlog op grotere schaal het besef wekte dat de tijd nu rijp was. 'Vooroorlogs' werd

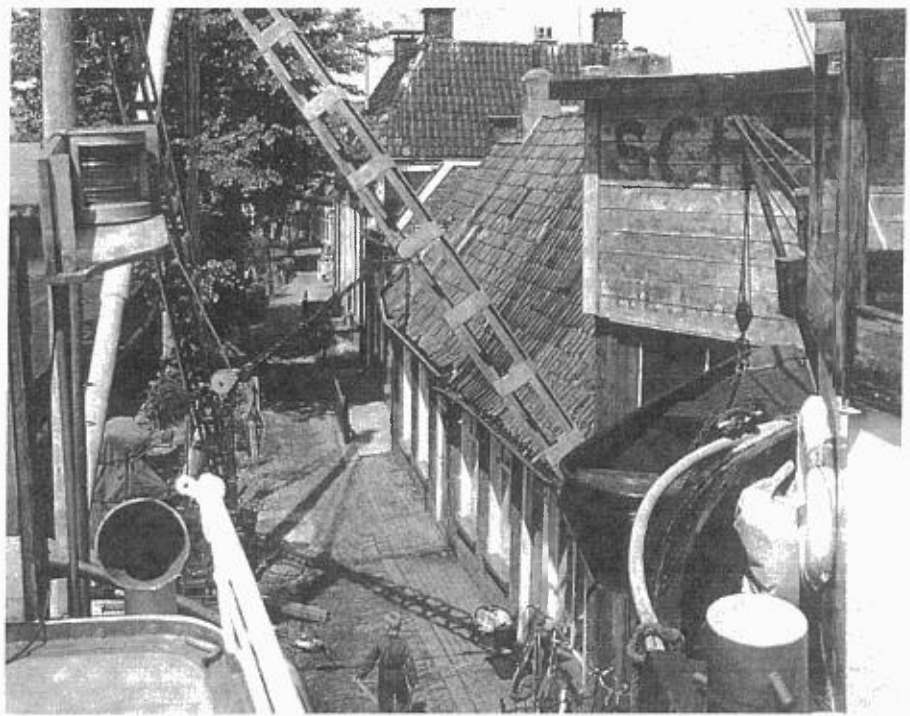

een synoniem voor ouderwetse achterhaalde opvattingen. Het modernisme werd sinds de jaren vijftig de officieel bevorderde cultuur. De idealen van de vooroorlogse idealisten werden via overheidsbeleid (onder meer in het onderwijs en de musea) en met een grote stroom subsidie uitgedragen.

Sanering en stadsvernieuwing

In de architectuur en de stedenbouw werd het nieuwe cultuurijsdeaal indringend zichtbaar. Ook in Leeuwarden werden historische stadsdelen gesloopt omdat ze, zoals dat toen heette 'gesaneerd' moesten worden. Gesaneerd, dat betekent: gezond gemaakt, ze waren blijkbaar ziek. De gangbare beeldspraak vergeleek binnensteden met het hart van de stad dat aan een infarct leed. Grachten werden gedempt, straten verbreed, kruispunten doorgebroken. Licht, lucht en ruimte was de leus. In de jaren zestig waren overal in Nederland zulke saneringsoperaties aan de gang die de oude historische steden 'modern' moesten maken. Wat er in Leeuwarden gebeurde, gebeurde ook in Groningen, Den Haag, Haarlem, 's-Hertogenbosch en Zwolle. Achteraf bekeken was deze saneringsgolf die over het land spoelde, hevig maar kort. Rond 1970 verdween het maatschappelijk draagvlak - als het er ooit geweest was - en hield de reconstructie abrupt op. Hier en daar zijn de gevolgen nog zichtbaar: kleine stukjes snelweg midden in de stad, soms inclusief een vierbaans viaduct, restanten van grootse plannen voor een moderne infrastructuur die de zogenaamde stervende binnensteden had moeten redden.

Vervolgens braken de jaren van de stadsvernieuwing aan, die na al het geweld van de jaren zestig een eerste poging was om de oude en nu aanzienlijk minder bewoonde binnensteden weer op de been te helpen. De jaren tachtig brachten met het beleid inzake de beschermde Stads- en Dorpsgezichten de bescherming van de historische dimensie terug. Sindsdien is overal in Nederlandse historische stadsdelen enorm veel gerestaureerd en in oude stijl gebouwd. Niet alleen uit een brandende liefde voor het verleden. Ook omdat onderzoek aantoonde dat de consument graag in een historische setting winkelt: winkelen en kopen is, zoals we weten, massarecreatie geworden. Historische binnensteden brengen, als we het slim aanpakken, geld in het laatje.

Functionele, perifere schilderachtigheid die het tot in de jaren 1970 uithield en ternauwernood, doch slechts ten dele, kon worden gered. De buitenbuurt Schilkampen met de werf Welgelegen aan het einde van het Leeuwarder Vliet (uit: Leeuwarden 750-2000)

Twoe soorten schoonheid

Het loont de moeite om even stil te staan bij de esthetische opvattingen waarmee de oude binnensteden in de afgelopen twee decennia zijn verbouwd, en die ertoe hebben geleid dat die er nu uitzien zoals ze er uitzien. Het modernisme had een heel eigen esthetiek (die van licht, lucht en ruimte). Onze postmoderne tijd heeft daarentegen, zo lijkt het, voor historische stadscentra nauwelijks een specifieke, eigentijdse esthetiek. We maken momenteel gebruik van een pre-modernistisch, dat wil zeggen negentiende-eeuws concept: het schilderachtige stadsgezicht. Dit vereist enige toelichting. De internationale esthetica in de beeldende kunsten onderscheidde sinds de achttiende eeuw twee fundamenteel verschillende soorten schoonheid, de monumentale schoonheid en de schilderachtige schoonheid. De monumentale werd aanvankelijk in de Europese vorstelijke residenties beoefend, met het paleis van Versailles als het grote voorbeeld. In de negentiende eeuw werden Wenen, Parijs, Londen en Berlijn met dat monumentale schoonheidsideaal gemoderniseerd door de aanleg van nieuwe brede boulevards en imposante gebouwen voor de nieuwe burgerlijke cultuur, schouwburgen, concertgebouwen, musea, royale huizen voor de rijke bourgeoisie.

Pittoresk

De schilderachtige schoonheid was aanvankelijk alleen buiten de steden te zien, in landschappen. De Alpen, Toscane, de Rijn oevers in Duitsland en de Zuid-Engelse kust waren de mooiste voorbeel-

den van het schilderachtige, dat waren ook de plaatsen waar het toerisme in de negentiende eeuw begon. In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam daar een nieuw landschapstype bij, het Hollandse. Het was in Europees verband heel uniek. De kenmerken ervan waren al vastgelegd in de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw, die niet toevallig ook in die late negentiende eeuw internationaal beroemd werd. Hoge blauwe luchten (of luchten met talloos veel grijs tinten) boven een haast eindeloos vlak groen land met overal molens en kerktorentjes aan de horizon. In de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw gingen de ogen ook open voor de schilderachtige schoonheid in de oude Nederlandse steden - ook die leken op schilderijen uit de Gouden Eeuw. Die laten geen streng symmetrische, verheven monumentale gebouwen en pleinen zien, maar kromme straten en onregelmatige pleinen, met overal huizen van rode baksteen en versieringen van grijze natuursteen, met heel verschillende daken, trap- en halsgevels, arkeltes, schoorstenen, aan- en uitbouwsels, pot-huizen, kortom hoogst onregelmatig gevormde huizen die individueel allemaal verschillen maar die desondanks als stadsbeeld een hechte eenheid vormen. De negentiende-eeuwse schilder Cornelis Springer schilderde dit type stadsgezichten met groot succes. De schilderachtige schoonheid culmineerde in Amsterdam, dat met zijn talloze grachten (er waren toen veel meer dan nu) het Venetië van het Noorden werd genoemd. Nadat eerder in de

negentiende eeuw landschappen als de Zwitserse Alpen, Toscane, de Rijn en de Engelse zuidkust de eerste toeristen hadden getrokken, kwam er in het laatste kwart van de eeuw ook een toerisme naar die schilderachtige oude steden op gang. Reisverhalen van populaire schrijvers als Henry Havard en Edmondo de Amicis waren daarbij voor het internationale publiek de smaakmakers. Recent historisch onderzoek heeft aangetoond dat de bewoners van Volendam of Marken, doodarme vissersplaatsjes die toen toeristische *highlights* werden, zich snel aan de profijtelijke toeristenstroom aanpasten en hun klederdrachten en andere tradities om commerciële redenen gingen koesteren.

Moderne eisen

Ook in de steden kwam de traditie onder spanning te staan. Hier was de commerciële ontwikkeling geen reden om de traditie te koesteren, maar veeleer om haar overboord te zetten. De eeuwenoude traditie van het schilderachtige stadsbeeld was niet opgewassen tegen de eisen van de modernisering van de stad: het massavervoer (de tram), de nieuwe kantoorgebouwen en de steeds grotere winkelbedrijven. Dempingen, doorbraken en schaalvergroting vormden tegen 1900 in Amsterdam en in veel grote steden in het buitenland een vertrouwd beeld. De Weense architect Camillo Sitte, die in 1889 een buitengewoon invloedrijk boekje over de stedenbouw schreef, wees erop dat de moderne eisen van de economie, het verkeer en de volksgezondheid voor goed een einde maakten aan de schilderachtige stedenbouw die zoveel Italiaanse en Duitse tot een esthetisch kunstwerk had gemaakt.

Pleinvrees

Heel interessant is dat Sitte ook psychologische oorzaken zag. Hij constateerde dat er in de laatste decennia een verandering in het collectieve gedrag had plaatsgevonden. Vroeger was het, aldus Sitte, heel gewoon dat elke burger aan de sierlijkheid van de openbare ruimte bijdroeg door te investeren in mooie materialen en mooie details voor de buitenkant van hun woning. Nu - schreef hij in 1889 - verdwijnt alle luxe echter naar binnen en wordt het uiterlijk schraal. Er was nog een tweede even onverklaarbare als duidelijke verandering in het gedrag, die Sitte 'pleinvrees' noemde - een collectieve afkeer van lege ruimte en een dwin-

gende neiging om die leegte te vullen. Terwijl de oude Grieken, Romeinen en de middeleeuwse bouwmeesters de monumenten, kunstwerken, waterputten en andere sierlijke objecten, maar ook mooie openbare gebouwen altijd met veel esthetisch effect aan de kant of in een hoek van een plein plaatsten, zetten de moderne negentiende-eeuwers, aldus Sitte, een monument of een openbaar gebouw altijd op het midden van een plein (vaak ook nog met verkeerswegen eromheen), zodat de ruimte verdwijnt en het plein voor het zitten en flaneren nauwelijks meer functioneert. De foto van de onthulling van de Leeuwarder Mercuriusfontein in 1923 is een prachtige illustratie hiervan. Het monument en zijn omgeving voldoet aan de beeldspraak van Sitte, die zo'n arrangement vergeleek met een taart die op een schaal wordt gepresenteerd. Op de foto houdt een groepje notabelen het eenzame kunstwerk gezelschap. Het brede trottoir en de straat zijn op wat fotografen na leeg. Aan de overkant van de straat, aan de rand van de open ruimte, staat het volk dicht opeengepakt. Het is het omgekeerde van wat Sitte bij de klassieken vond: bij hen stond het monument aan de kant en het volk op het plein, zonder verkeersweg ertussen.

Leegte

Het kost weinig moeite om wat Sitte signaleerde, ook in de tegenwoordige tijd te zien. De eisen van de economie en de mobiliteit dicteren de stedenbouw. In de architectuur is het exterior vaak een restpost en er heerst ook nu een zekere 'pleinvrees', een collectieve afkeer van lege ruimte en een drang om die te vullen. In *Leeuwarden 750-2000* vinden we een beschrijving van het landschap bij het nabijgelegen Hylaard. 'Als men in de richting van de buurtschap Fons wandelt, dan is men een enorme ruimte binnengetreden die bijna geheel schijnt te bestaan uit een eindeloze lucht, van anderen omzoomd door de smalle strook grond die door de natuur nog aan het menselijk bedrijf gelaten is.' Ieder van ons kan zich met deze woorden de kostbaarheid van deze leegte voorstellen, maar we weten ook allemaal dat er in het huidige Nederland een onstuitbare drang is om leegte in het landschap te vullen - met woningen, windmolens, fabrieken, met *corridors* vol weidewinkels en met wegen. Leegte is niet alleen kostbaar, leegte is ook goedkoop.

Hoezo identiteit?

De huidige omgang met de esthetische waarde van leegte en schilderachtige stadsgezichten is net als in de tijd van Sitte een heel moeilijk vraagstuk. De ene partij zegt dat esthetiek prachtig is maar dat we er niet van kunnen eten, de andere partij zegt dat we van brood alleen niet kunnen leven. De spanning tussen de esthetische waarde en de economische loopt vaak hoog op. Daarbij beperk ik me opzettelijk tot de esthetische waarde, waar het over het oude stadsgezicht en het lege landschap gaat. Wanneer we de historische waarde erbij halen wordt de zaak nog veel ingewikkelder.

Er zijn immers een heleboel historische *feiten*, maar wat is hun waarde? Die blijkt nu al uiterst relatief, er zijn momenteel al heel veel burgers die geen idee hebben wat ze onder 'onze' geschiedenis zouden moeten verstaan, of die het begrip 'identiteit' dat in de nota *Belvedere* voor het landelijk gebied wordt gebruikt, inhoud kunnen geven. De oude vertrouwde culturele concepten verliezen hun betekenis, terwijl we nog niet zien wat daarvoor terugkomt. Wiens identiteit, wiens geschiedenis moet als historisch 'erfgoed' worden beschermd?

Enscenering

Het nieuwe boek geeft een prachtig inzicht in de controverse tussen S.J. van der Molen en ds Kalma bij de vaststelling van de veronderstelde Friese identiteit. Beide experts en antagonisten kwamen er al niet uit in een tijd die nog heel wat overzichtelijker was dan de huidige. Het vraagstuk van culturele identiteit zal met het oog op de steeds pluriformer samenleving waarschijnlijk steeds moeilijker worden. De antwoorden zullen naar ik vermoed meer en meer kunstmatig zijn en vooral ook een enscenering van een zogenaamd echt verleden. Wat ruim honderd jaar geleden in Volendam en Marken begon, is nu al overal in Nederland zichtbaar.

Het is een constatering zonder enige bitterheid. Geschiedenis leeft, ook al is het als een instabiel decor voor een steeds veranderende samenleving. Elke tijd vormt zijn eigen geschiedenis, dat is altijd zo geweest. We moeten ons alleen niet aan een geschiedbeeld willen vastklampen dat van vroeger is en dat niet meer bij de huidige vragen, emoties, de huidige fantasie past. Als we niet oppassen dan worden we in zekere zin die notabelen die een een-

zaam cultureel monument onthullen terwijl het volk op afstand zwijgend staat te kijken, wie weet wat er in de hoofden omgaat.

Top van Nederland

Als we het probleem van de omgang met het schilderachtige stadsbeeld terugbrengen tot een esthetisch vraagstuk, dan wordt de vraag concreter en beter oplosbaar. De binnenstad van Leeuwarden, die zo'n schitterend voorbeeld van schilderachtigheid is, geeft talrijke intelligente en fijngevoelige voorbeelden van eigentijdse architectuur. Ze is tot stand gekomen zonder het mediageweld dat we bij de actuele architectuur in de stad Groningen gewend zijn, en dat gemakkelijk doet vergeten dat de nogal grove stedenbouwkundige structuur van de Groningse binnenstad en de geringere schilderachtigheid ervan veel minder esthetische problemen oplevert dan in Leeuwarden moeten worden opgelost. De binnenstad van Leeuwarden heeft met haar grote schilderachtige rijkdom aan architectonische en stedenbouwkundige details en hoofdvormen (die voor een zeer groot deel authentiek historisch zijn) een esthetische kwaliteit die naar mijn mening bij de top van Nederland hoort.

Eigen esthetica

Ik heb er zojuist op gewezen dat onze huidige waardering van de oude historische stadsgezichten teruggaat op een negentiende-eeuwse esthetiek. We moeten er nu wel voor oppassen dat deze esthetiek van vroeger, hoe meeslepend ze ook is, onze enige steun en toeverlaat wordt. Als het gaat om de schoonheid in de architectuur en de stedenbouw, dan komen we er niet met een esthetiek van vroeger. Deze tijd heeft niet alleen een eigen vorm van geschiedenis, maar ook een eigen esthetica, we mogen onze ogen daar niet voor sluiten. Concreet geformuleerd: Leeuwarden is meer dan zijn binnenstad. Leeuwarden is bij voorbeeld ook Bilgaard, de woonwijk die in de jaren zestig werd gebouwd. *Leeuwarden 750-2000* vermeldt de wijk *en passant* twee keer, hoewel het stadsdeel in een notedop een actueel nationaal vraagstuk laat zien, namelijk de vraag hoe de naoorlogse modernistische massawoningbouw voor de huidige eisen en mogelijkheden moeten worden gereconstrueerd. Ik beweer niet dat het boek hier een steek laat vallen, dat zou al te gemakkelijk zijn, er staat immers heel veel wél in. Maar de keus van de redacteurs staat impliciet wel ergens voor. Het gaat inderdaad om een nationaal

vraagstuk van architectonische, stedenbouwkundige en sociale aard waar momenteel niemand goed mee overweg kan; het siert Leeuwarden dat hier in het voorjaar met de ideeënprijsvraag voor Bilgaard is getracht dit probleem op de agenda te krijgen.

Uitdagingen

Het gaat niet om een detail, en het gaat ook zeker niet alleen om esthetiek. Het is ook te eenvoudig om het als een volkshuisvestingsprobleem af te doen dat (zoals nu gebeurt) voor het gemak aan de betrokken woningcorporaties kan worden overgelaten. We hebben het in essentie over een urgent cultureel probleem dat met alle begrijpelijke aandacht voor schilderachtige Nederlandse binnensteden wat dreigt te worden vergeten. Al die aandacht richt onze belangstelling op het verleden. De werkelijk grote culturele vraagstukken liggen echter niet in het verleden. De zwaarste culturele opgave in Leeuwarden ligt niet de binnenstad, maar in de buitenwijk. Een plek bijna zonder geschiedenis. Laten we zorgen dat er wel een toekomst is.

Van der Woud is hoogleraar kunst- en architectuur-geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

De confrontatie tussen oud en nieuw is het duidelijkst voelbaar aan de zuidrand van de oude binnenstad. Op de voorgrond achteraan de Beurs, daarachter massieve, functionele kantoorkolossen (uit: Leeuwarden 750-2000)

Leeuwarden: middelpunt van centrifugale krachten

Meindert Schroor

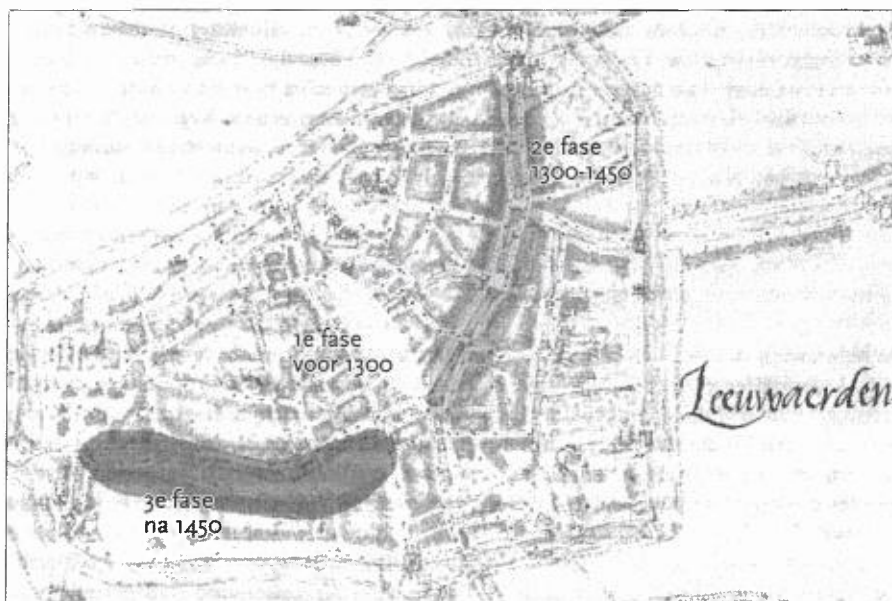
Op het in 1729 door F.B. Werner vervaardigde prospect, dat het omslag van het boek *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* siert, steekt een tweetal torens met kop en schouders boven zijn stedelijke omgeving uit. Ze werden in dezelfde tijd gebouwd en getuigen van een krachtig zelfbeeld: De Oldehove (1529/1532) en de Nieuwe Toren (1540/1541). De pretenties van het toenmalige Leeuwarder stadsbestuur reikten zelfs nog hoger. Feitelijk hadden de vroege vaders met de Oldehove zijn Brabants gothieke voorbeelden, zoals de Romboutkathedraal in Mechelen of de Onze Lieve Vrouwe in Antwerpen, qua hoogte naar de kroon willen steken.

Pretenties

In de Nieuwe Toren werden nog geen tien jaar na beëindiging van de bouw van de Oldehove twee klokken gehangen. Op de ene luidklok stond de heilige Petrus als symbool van een oude tijd afgebeeld; maar de grote slagklok had een profanere wijding. Vrij vertaald had het stadsbestuur daarop in het Latijn de volgende tekst laten aanbrengen: 'Met recht wordt ik de Leeuw genoemd. Ik brul rondom de spitsen der Leeuwarder daken, de uren aftellende. Door mijn vervaarlijk gebrul worden de burgers van alle kanten tot den brand in de wapens geroepen'. Het zich spiegelen aan Brabantse metropolen mag toen en achteraf ietwat belachelijk lijken. Maar inmiddels was de stad enkele decennia eerder (1481-1494) wel enorm uitgebreid en blijkt de na 1525 ingezette groeispurt, relatief de grootste te zijn geweest die Leeuwarden ooit doormaakte. Het stadsbestuur had zich in die tijd niet alleen de zeggenschap over de voornaamste parochiekerk, de Sint Vitus toegeëigend. Ook de aan deze patroonheilige ontleende leeuw, wiens naam zo prachtig spoorde met die van de stad, had zij als het ware geconfiscieerd. Eerst eeuwen daarna (1990) zou Paul Noomen de ware, kerkelijke oorsprong van dit stadswapen uit de talloze verdichtels tevoorschijn halen.

Civitas

Vanaf de elfde eeuw tot op de drempel van de expansie in de vroeg-moderne zestiende eeuw verliep de urbane evolutie van Leeuwarden volgens een drietal fasen. Ze staan in nauwe verband met de geografische, politieke en economische ontwikkelingen in en rond de stad.

De drie politiek-economische 'ontwikkelingsfasen' van het middeleeuwse Leeuwarden (uit: *Leeuwarden 750-2000*)

In de vijf eeuwen vóór de bouw van de toren de Oldehove had het omstreeks 850 ontstane gelijknamige kerkelijk centrum van dit deel van Oostergo, Leeuwarden, zich ook tot markt-, munt- en tolplaats ontwikkeld. De handelsfuncties concentreerden zich op een tweetal terpen die het riviertje de Ee flankeren, de Minnematerp en de Nijehoveterp. Tijdens deze eerste stedelijke ontwikkelingsfase vormden de beide Hoogstraten de centrale as van Leeuwarden. De bovengenoemde kerkelijke, administratieve en economische impulsen maakten dat de stad in de elfde eeuw kon uitgroeien tot het regionale centrum van westelijk Oostergo. Daar bleef het niet bij. In de dertiende eeuw had

het *forum Luiwert* (de marktplaats Leeuwarden) zich ontwikkeld tot *civitas Leowardiensis* (stad Leeuwarden). De evolutie van marktcentrum tot stad wordt voorts geaccentueerd door de stichting van een tweede parochiekerk (Nijehove, ca. 1200) en de vestiging van een mendicantenklooster (Dominicanen of Jacobijnen, omstreeks 1245).

Hoofdelingen

Het dichtslibben en inpolderen van de Middelzee bood nieuwe uitdagingen. Overtollig water moest nu eerst landinwaarts in plaats van naar het westen worden afgevoerd en de 'overzeese' handel afgedweend. Afwateringskanalen in het achterland en in de stad werden omgelegd, uitgediept, verbreed of met elkaar in verbinding gebracht. We noemen het Vliet en in zijn verlengde de Kurkemeer, de Potmarge plus Wirdumervaart, Wijde Greuns en Woudmansdiep, maar ook de Ee. Deze werd omgeleid langs de zuidrand van de Minnematerp en via de laaggelegen Brol en Weaze met de Potmarge verbonden. In deze tweede fase in de

urbane ontwikkeling van Leeuwarden participeerden hoofdelingengeslachten als de Cammingha's en de Minnema's volop. Zij bouwden hun stinzen langs Ee en Voorstreek en in de oude handelsbuurt, de beide Hoogstraten zelf, ter weerszijden van de Ee, werkte de handel het ontstaan van een stadsbestuur en een patriciaat onder auspiciën van deze adel in de hand. Als toppunt van deze symbiose valt het jaartal 1435, lang aangeduid als ontstaansmerk van stedelijkheid, maar in werkelijkheid de kroon op een proces van eeuwen. De buurten Oldehove en Hoek, inclusief Camminghaburen werden, met het handelscentrum van de stad onder één gemeenschappelijk stadsrecht gebracht. Met de grote stadsuitbreiding van de late vijftiende eeuw trad geleidelijk aan een nieuwe verschuiving van activiteiten op, richting Waagplein en Nieuwestad.

Centrifugale krachten

Voorlopig hadden centraliserende tendenzen nog steeds de overhand. Terwijl de Leeuwarder oerparochie Sint Vitus in geografisch opzicht steeds verder inkromp, na afsplitsingen (o.a. Lekkum, Nijehove, Hoek) in de volle en late middeleeuwen, breidde het stadsrecht zich almaar uit van de kleine handelsbuurt tot en met de Klokslag, waarover de Leeuwarder competentie in 1516 werd bevestigd. Dat was, gezien de intentie van hetgeen in 1435 was geregeld, rijkelijk laat. In de tussengelegen tachtig jaar waren de verhoudingen tussen de stedelijke burgerij en de hoofdelingen, ook de 'stadsadel', dan ook totaal veranderd. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw voegden zich naast centripetale krachten, die Leeuwarden inmiddels pakweg vijf eeuwen opstootten, centrifugale krachten. Met het groeien van de stad leken ze sterker te worden.

Drie teveel

De Leeuwarders begonnen zich meer en meer met hun omgeving te bemoeien tot ergernis van de adel die zijn grond en daarmee politieke machtsbases vooral buiten de steden bezat. Eigenhandig ging de Leeuwarder burgerij zaken regelen, zoals de waterstaat en het marktverkeer ten plattelande. De stad kwam tegenover het platteland te staan en riep in 1492 Groningen te hulp toen men het pleit dreigde te verliezen. De komst van het centraal gezag - dat traditioneel vooral op de steden leunde - versterkte de positie van Leeuwarden nog meer. Het was thans min of meer formeel de

Het belang van Leeuwarden als centrum van binnenvaart blijkt uit deze opname uit circa 1895. We zien de kruising van Tuinen, Vliet en stadsgracht (uit: Leeuwarden 750-2000)

hoofdstad van Friesland. Het centraal gezag gaf de burgerij gelegenheid zich in de jaren 1498-1530 te onttrekken aan de bevoogding van de hoofdelingen. De bouw van beide torens was als het ware de versteende bevestiging van het stedelijk succes, zo ook de eigenhandig aangevatte aanleg van de Zwarte weg naar Ryptsjerk in 1531. De plattelandsadel sloeg terug door te sluiken en te luiken, door handel en nering ten plattelande toe te staan of zelfs te bevorderen, profiterend van de reeds aanwezige decentrale economisch-geografische structuur van Friesland. Al in de dertiende eeuw vond een chroniqueur uit het klooster Wittewierum dat Westerlauwers Friesland met zijn vier muntplaatsen er drie teveel had.

Geen geleerdenbolwerk

In de zestiende eeuw bracht de strijd tegen de door de Landdag onbelemmerde buitennering de steden wel nader tot elkaar. Maar het was uiteindelijk acute geldnood die de elf in de jaren 1578-1584 deelachtig maakte aan het gewestelijk bestuur. De Steden vormden voortaan een van de vier kwartieren, naast Oostergo, Westergo en Zevenwolden. Hoewel de stedelijke representatie op dat moment getalsmatig wel zo ongeveer een afspiegeling was van hun aandeel in de Friese bevolking (eind zestiende eeuw op 25 à 30 % te schatten) was het politieke evenwicht stad-platteland vèr te zoeken. In politiek opzicht was de stad Leeuwarden structureel op achterstand gezet. Centrifugale krachten waren uiteindelijk sterker gebleken, en niet voor het laatst. De stichting van de Friese universiteit in 1585 geeft een mooi voorbeeld van hoe dergelijke krachten werkten. Leeuwarden was deze *alma mater* misgelopen vanwege de machtsstrijd tussen de Staten, de Gedeputeerden en het Hof.

Franeker was klein, ver en veilig. Men wenste in Leeuwarden, in de woorden van Waterbolk, geen geleerdenbolwerk naast de geleerde juristen van het Hof van Friesland die er al zaten.

Grondadel

Politiek Friesland werd ook ten tijde van de Republiek beheerst door de macht over de grond en het daaraan verbonden stemrecht. Niet de belangen van handel en nijverheid, van zeevaart en koopvaardij, maar die van grondbezit en landbouw zegevierden omstreeks 1580. De adel die tot ver in de late middeleeuwen als het ware organisch was meegroeid met de stad keerde zich nu tegen de stedelijkheid, en met hen het door de edelen beheerste platteland. Het is opmerkelijk dat geen van de Friese steden meer kans zag zijn grondgebied - Harlingen, Sloten en Dokkum zaten bijvoorbeeld wel in een zeer nauw corset - uit te breiden. De Republiek had 'überhaupt' een sterk conserverende werking op oude grenzen. De eerste substantiële grenscorrectie zou pas in 1925 rond Dokkum plaatshebben!

Verenigde Staten

Voor de Friese politieke elite werd de stad, ietwat gechargeerd, hooguit een markt- en vergaderplaats. Een centrum van vertier dat hen des winters een aangenaam piéd à terre verschaft met de stadhouderlijke hofhouding als cultureel en politiek brandpunt. De Friese vrijheid vond zijn sublimering niet zoals elders in de stadslucht, die vrij heet te maken, maar ten plattelande. Daarmee lijkt dit Friese maatschappijmodel een vroege voorloper van de anti-urbane ideologie van John Adams, Thomas Jefferson en Alexis de Tocqueville. Hoe verschillend ook de achtergrond, de Friese politieke dominantie van het platteland leek, afgezien van de gebrek-

kige volksrepresentatie alhier, op de laat achttiende-eeuwse Amerikaanse idealen in concreto. Benjamin Franklin verwoordde die idealen in 1784 als volgt: 'the People of the Trading Towns may be rich and luxurious, but the Country possesses all the Virtues, that tend to private Happiness and public Prosperity. As for the towns, they are not much regarded by the Country; they are hardly considered an essential part of the States'. Alexis de Tocqueville verwoordde het in zijn *Democracy in America* (La démocratie en Amérique, 1835) nog kernachtiger: 'the absence of a great capital city is one of the first causes of the maintenance of republican institutions in the United States'. Trouwens had de eerdergenoemde John Adams als Amerikaans gezant niet als eerste gehoor gevonden bij de Staten van Friesland, toen zij al in februari 1782 de prille VS erkenden?

Fysiocratisch standpunt

De in menig opzicht vergelijkbare politieke insnoering van de Friese steden, Leeuwarden voorop, laat onverlet dat de hoofdstad wel degelijk meeprofitteerde en meedeinde op de golven van groei en contractie die de Friese economie na 1580 doormaakte. De Leeuwarder bevolking nam tussen 1580 en 1670 met naar schatting 72 % inwoners toe, de Friese met circa 50 %, zodat de agglomererende tendenzen uit de zestiende eeuw en daarvoor zich zeker voortzetten. Tussen 1689 en 1714 liep het inwonertal van Friesland terug, maar de Leeuwarder bevolking groeide dankzij de crisis, die tot een trek naar de stad leidde. Toch liep het aandeel van de stedelijke in de gewestelijke bevolking in de periode 1714-1881 onmiskenbaar terug. In de eerste plaats was dit een gevolg van de verschuiving van het economisch zwaartepunt van de Republiek naar Engeland en binnen die Republiek van de Zuiderzee, met Amsterdam als brandpunt, naar de Maas-Rijndelta. In *Leeuwarden 750-2000* toont Nijboer aan dat er sprake was van desurbanisatie of beter van een rurialisering van de Friese economie. De Deductie die de Staten van Friesland in 1770 indienden bij de Staten-Generaal, teneinde in de generaliteitslasten te worden verlicht, geeft een scherp inzicht in het Friese economische zelfbeeld. 'Het is overbekend dat de Provincie van Friesland genoegzaam alleen bestaat uit de Culture en voortbrengselen der Landeryen, zynde de Graanen, het Vee, en het Suivel;

en maar weinig deel heeft aan de groote Navigatie, gelyk Holland en Zeeland; alleen gebruik maakende van een kleinder soort van scheepen, welke voornaamlyk dienen tot transport van Waaren, ge-laaden voor rekening van Ingezeeten-nen van andere Provintiën'. Al in 1718 verklaarden de Friese Staten dat de menigte schippers vaart voor Hollandse re-ders en kooplieden en het daarbij zelfs de vraag was 'of zulk een scheepvaart zonder Commerce geen nadeel veroor-zaakt, aan de Landen, die by gebrek aan Menschen niet genoegzaam gecultiveerd worden en jaarlyks meer vervallen'.

Hier werd een onversneden fysiocratisch standpunt gehuldigd, waarop François Quesnay trots zou zijn geweest. De steden, laat staan Leeuwarden, zoeken we in het gehele relaas te vergeefs.

Marktstad

De toenemende afstand naar de econo-mische kerngebieden en de rijkdom van weleer, die zich uitte in een te hoog loonpeil, belemmerde een verdere transformatie van de twee grootste steden in Friesland, Leeuwarden en Har-lingen, tot centra van nijverheid en han-del. Leeuwarden werd voorgoed een re-gionaal centrum. Daarbij valt ook in de achttiende eeuw op hoezeer het gewes-telijk bestuur invloed wenste te houden op zowel de Leeuwarder politiek als de hoofdstedelijke economie. Al in 1610 hadden de Staten de oprichting van een eigen Leeuwarder tucht- en werkhuis verboden. Zo moesten de gilden vanaf 1723 octrooi bij de provincie aanvragen. Later die eeuw werden de patriotse woelingen eveneens aangegrepen om de stedelijke autonomie te beknotten. Aan het begin van de negentiende eeuw, zo rapporteerde het toenmalige ge-meentebestuur was Leeuwarden een marktstad en 'geene eigenlijke fabryk-stad, noch Stad van buitenlandse han-del'. Veel stadsbestuurders participeer-den overigens volop in de agrarische economie door hun geld niet in waarde-papieren, maar in grond te beleggen.

Agrarlandschaft

Dit beeld veranderde nauwelijks in de negentiende eeuw. In de Leeuwarder monografie memoreert Van der Woude de geringe economische voordelen die Leeuwarden in vergelijking met de Twentse steden en vlekken of de Gro-ninger veenkoloniale centra te bieden had: een te hoog loonpeil, een gebrek aan grondstoffen en geen industriële traditie. Terwijl een op de akkerbouw

gerichte agro-industrie niet van de grond kwam - de grote Leeuwarder storkarton-fabriek sloot al in 1910 zijn poorten - floreerden zowel de groot- als de detail-handel. In 1856 klaagde het gemeentebestuur over de geringe toepassing van stoom en de weinige fabrieken en tra-fieken. Het karakter van 'Agrarland-schaft' weerspiegelde zich als vanouds in de provinciale politiek. Het werd zelfs versterkt doordat de bevoegdhe-den van de provincie sinds de Bataafs-Franse tijd sterk waren ingeperkt en zich meer en meer tot de terreinen van wegenaanleg en waterstaat beperkten.

Kanalenplannen

In de wijze waarop de afwatering in Friesland na 1850, vergeleken met buur-provincie Groningen, werd aangepakt herkennen we een vroege mislukking van de industrialisatie als ook van een zelfstandige buitenlandse handel. Dat is des te triester omdat de binnenvaart nergens zo uitgebreid en vertakt was als in Friesland. Maar ook die schipperij legde het af tegen de agrarische belan-gen in Friesland. In de Staten werden herhaalde voorstellen als een verhoging van het boezempeil, alsook de verbre-ding en de aanleg van nieuwe kanalen lang tegengehouden of ze sneuvelden domweg. Daarbij ontbeerde Friesland zijn 'Duke of Bridgewater' (de acht-tiende-eeuwse Engelse kanalenbouwer), zoals Groningen die had in de persoon van commissaris des konings mr I.A. van Royen. Terwijl aldaar de waterstaats-zaken omstreeks 1877 op instigatie van handel en nijverheid naar behoren waren geregeld, koos Friesland in 1882 voor cosmetische, louter op de afwatering toegesneden maatregelen. Leeuwarden moest het in 1859 doen met de lang-verbeide uitruiming van het verlaat en kreeg pas in 1895 in de vorm van het Nieuwe Kanaal een betere vaarweg naar het zuidoosten. De uit Hindeloopen af-komstige Age Buma ijverde tevergeefs voor het droogleggen van de meren en de aanleg van een kanaal van Sneek naar de Zuiderzee. Hierin teleurgesteld nam hij in 1886 het initiatief tot de op-richting van de Zuiderzeevereeniging.

Passieve elite

Waar wel sprake was van een voortvaren-de aanpak, zoals het noorderspoor van Harlingen over Leeuwarden naar het oosten, maakte de toenemend perifere ligging korte metten met de weidse perspectieven. Veel ondernemers in de textielbranche en de metaalnijverheid

waren trouwens afkomstig uit Westfalen. In 1895 klaagde de radicale liberaal Zeger Middelkoop dat de in het gemeentebestuur oververtegenwoordigde advocaten en doktoren te veel hun eigen belang nastreefden en van Leeuwarden een 'Kurort' wilden maken. Met een dergelijke passieve, zelfgenoegzame elite en een op landbouwbelangen gespitst provinciaal bestuur ging Leeuwarden de twintigste eeuw in. Op de drempel van die eeuw maakten statistieken duidelijk dat de stad ook qua huisvesting forse achterstanden had opgelopen. Van alle steden met meer dan 20.000 inwoners telde de Friese hoofdstad de meeste éénkamerwoningen. De economische specialisatie was daarbij op het niveau van de verzorging van het omland blijven steken. Dat blijkt uit de beroepsstructuur, waarin veel sjouwers, losse arbeiders en schippers voorkwamen.

Emancipatie in plaats van economie

Met het verdwijnen van de oude liberale elite kwamen de sociaal- en vrijzinnig democraten en de confessionelen aan de macht. Het lijkt geen twijfel dat met name de progressieven, nu zij eindelijk tot het bestuur waren toegetreden, ernst wilden maken met de emancipatie van het armere deel van Leeuwarden. Hier vonden zij - na een korte golf van progressieve maatregelen in de jaren 1919-1923 - op provinciaal niveau een confessionele meerderheid op hun weg. Het gemeentelijk beleid beperkte zich tijdens het Interbellum min of meer noodgedwongen tot een naar binnen gerichtte aanpak, waarin het accent sterk op de verbetering van de volkshuisvesting lag. Veel progressieve plannen, waaronder de annexatie van Huizum en een daarop geënt uitbreidingsplan, liepen stuk op provinciale tegenwerking en bezuinigingen, waarin het provinciebestuur zich dikwijls trouwhartig spreekbuis van de regering toonde.

Ootmoedig ontmoedigend

Wellicht gefrustreerd door deze randvoorwaarden en tegenslagen maakte het gemeentebestuur zich tot ver in de jaren vijftig een politiek eigen die wellicht het best met de term 'ootmoedig ontmoedigend' kan worden getypeerd. De gedachte dat Friezen niet geschikt waren voor flats noch industriële arbeid werd ook op het Raadhuisplein nog tot ver in de jaren vijftig gehuldigd. Tegen de aanwijzing van vijf primaire ontwikkelingskernen in Friesland (waar-

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd Leeuwarden meer dan ooit een werkstad. Hier arbeiders, wachtend op de 'klompentrein' in 1963 bij de halte Achter de Hoven (uit: Leeuwarden 750-2000)

onder Leeuwarden) kwamen Provinciale Staten in geweer. 'De Fries is immers alleen thuis in een omgeving die bij zijn geaardheid past' en alsof er in tweeënhalve eeuw niets was veranderd: 'Een levend Friesland kan geen Friesland met alleen Leeuwarden, Heerenvveen, Sneek en Harlingen en de rest rimboe zijn; dat moet een provincie zijn (let wel) die van de boerenbedrijven uitgaat, met kleinere kernen en grotere kernen, waar alles in evenredige verhouding deelneemt aan het leven'. Dat was in 1959, achteraf beschouwd het omslagpunt voor de Leeuwarder werkgelegenheid, die vanaf dat moment veel sneller zou gaan groeien dan de bevolking. In dat jaar koos het gemeentebestuur ook voor een forse investering in infrastructuur en bedrijfsterrinen, ter waarde van 78 miljoen gulden.

Actief gemeentebestuur

Met die werkgelegenheid is het sindsdien opmerkelijk goed gegaan. Niet zozeer met de industrie, die vanaf de tweede helft van de jaren zestig niet meer groeide, maar wel met de dienstensector, met name het bank- en verzekeringswezen en het onderwijs. Meer dan ooit werd Leeuwarden het werkgelegenheidscentrum van Friesland met thans ruim één kwart van de Friese arbeidsplaatsen. Alleen al het pendelsaldo nam tussen 1960 en nu toe met ruim 20.000. Daarbij heeft het gemeentebestuur zich sindsdien nadrukkelijk actief opgesteld, onder andere in 1987 toen ten koste van grote financiële risico's een belangrijke verzekeraar voor de stad kon worden behouden. In die-

zelfde periode werden ook forse kwalitatieve en kwantitatieve achterstanden in de volkshuisvesting weggewerkt. Hier ondervond en ondervindt de stad als vanouds de concurrentie van het omringende platteland. Nog in 1997 spraken provinciale staten hun veto uit over een plan van Gedeputeerde Staten en de gemeente Leeuwarden tot een gemeentelijke grenswijziging, die de Friese hoofdstad dichterbij de psychologisch belangrijke status van 100.000 inwoners zou hebben gebracht.

Symbolen

In het hoofdstuk over het zelfbeeld van Leeuwarden in de twintigste eeuw haalt René Kunst de Groninger architectuurhistoricus Ed Taverne aan. Naar aanleiding van de vernieuwde binnenstad van Groningen merkte Taverne in augustus 1996 op dat de zusterstad een hoog ambitieniveau heeft. 'Het vereist extra, bijna anti-cyclische inspanningen om geen Leeuwarden te worden'. In Friesland bleef Leeuwarden weliswaar steeds het centrum, maar zonder de door Groningen al veel eerder met succes bevochten suprematie over zijn ommeland. Kennelijk heeft Leeuwarden ook thans nog visuele symbolen nodig om zijn subjectief omstreden, maar objectieve topospositie in Friesland kracht bij te zetten. Alleen tegen de achtergrond van het hiervoor geschetste verleden valt het brede fiat, dat de raad eind 1999 over Bonnema's kantoortoren van 113 meter uitsprak, te begrijpen.

Stad die werkelijkheid onder ogen ziet heeft allure

H. Langman

'Leeuwarden, een stad met allure' stond op de uitnodiging voor de studiedag van 12 november, waar het boek *Leeuwarden 750-2000* werd gepresenteerd. Omdat je je bij vreemde woorden wel eens afvraagt wat die precies betekenen, raadpleegde ik de grote Van Dale. Die geeft de volgende omschrijving: 'houding, wijze van optreden met betrekking tot het effect dat daarmee beoogd of gemaakt wordt', met als voorbeeld: 'hij heeft wonderlijke allures'. In de terminologie van genoemd boek gaat het om het 'zelfbeeld', althans om het beeld wat men op buitenstaanders over wil dragen.

Werkelijkheid onder ogen

Ik herinner mij dat ik als voorzitter van de Commissie Noorden des Lands een gesprek had met de toenmalige burgemeester in de burgemeesterskamer op het Hofplein, een entourage die de indruk wekte dat daar na 1750 niets meer aan veranderd was. Wij kwamen onder de indruk van het sterke besef van verbondenheid met de historie, dat het Leeuwarder gemeentebestuur kennelijk door het in die staat aanhouden van die behuizing ten toon spreidde. De indruk die onze commissie van de economische positie van Leeuwarden had was: een stad zonder veel dynamiek, met een hoog werkeloosheidspercentage en een relatief laag opgeleide beroepsbevolking, excentrisch gelegen, zowel ten opzichte van de grote economische centra in West-Europa als ten opzichte van de hoofd-activiteiten in het Noorden. Een gedachtenwisseling over die visie kwam die middag niet echt van de grond. Toch lijkt een dergelijke gedachtenwisseling voor de verdere gang van zaken nog steeds van groot belang. Een stad, die de werkelijkheid onder ogen durft zien heeft werkelijk allure.

Verkeerde oriëntatie

Net als in het menselijk gedrag sluipen in het gedrag van collectiviteiten patronen in, die vergaand de reacties in de toekomst bepalen. Soms worden die patronen doorbroken, vaak als reactie op uitdagingen die door traditioneel gedrag niet meer adequaat kunnen worden opgevangen. De historicus Toynbee heeft betoogd dat twee reacties mogelijk zijn, afhankelijk van de kracht van de uitdaging in verhouding tot de kracht van het gevestigde systeem: of men past zich aan, absorbeert de schokgolf of men gaat te gronde. De eerste reactie kun je in ons verband als modernisering betitelen. Rolf van der

Woude heeft die term dan ook in de ondertitel van zijn dissertatie *Leeuwarden 1850-1914* gebruikt. Wat valt nu op bij lezing van dat boek? In de eerste plaats, dat die modernisering traag verliep, misschien niet opvallend trager dan in vergelijkbare bestuurlijke centra zoals bijvoorbeeld Den Bosch, maar toch zeker vergeleken met de brandhaarden in het westen en ook trager dan in de vijf Brabantse dorpen, die tegenwoordig de gemeente Eindhoven vormen. Het duurde een hele tijd voordat men zich realiseerde dat de oriëntatie op het westen van ons land gericht moest zijn. Vermakelijk vond ik te lezen hoe de eerste spoorwegplannen in het midden van de vorige eeuw gericht waren op de verbinding met 'achterland' in oostelijke richting. Vermakelijk, omdat de noordelijke bestuurders de aanleg van de hoge snelheidslijn tegenover ons bepleitten met nagenoeg dezelfde argumentatie: de verbinding met Berlijn, Polen en Scandinavië. Daar zit een visie achter op de positie van het Noorden, die bij zorgvuldige analyse geen stand houdt, namelijk het Noorden als onmisbare schakel op de verbinding tussen twee economische kerngebieden, het westen van Nederland en Midden- en Noord-Europa. Het is aangenaam wensdromen te hebben, maar onverstandig daar het beleid op af te stemmen.

Excentrische ligging

Economische ontwikkeling speelt zich af in fasen, waarin telkens een andere sector het voortouw neemt. Eerst was dat de agrarische sector. Leeuwarden speelde een belangrijke rol als markt-, opslag- en verwerkingscentrum voor het omliggende agrarische gebied. Maar daarna kwam de fase, waarin de industrie het voortouw nam en toen liet Leeuwarden het afweten. De vraag is: waarom, en als die vraag te beant-

woorden is, zijn er dan conclusies uit te trekken voor de toekomstige ontwikkeling van Leeuwarden? De schrijvers van *Leeuwarden 750-2000* melden enkele objectieve factoren. De excentrische ligging speelde een belangrijke rol: de grondstoffen moesten van ver worden aangevoerd, het gereed product moest over grote afstanden worden afgevoerd, de arbeidskrachten misten de nodige scholing en discipline, de lonen waren te hoog vergeleken met de rest van het land, en het gemeentebestuur werkte niet echt mee.

Graveyard of reputations

Hoe krijg je een industriële ontwikkeling van de grond? Ik onderscheid daarbij twee mogelijkheden: de ontwikkeling kan in gang gezet worden door plaatsgenoten, die zich als industrieel ontplooiën, of ondernemingen van buiten kunnen een vestigingsplaats interessant vinden. Het eerste is in Leeuwarden geen groot succes beschoren geweest, in vergelijking met bijvoorbeeld Brabant, waar dorpssmidse uitgroeiden tot industriële ondernemingen van formaat. Is daar een verklaring voor? Alweer een hele tijd geleden had ik een gesprek met een collega-bankier, die bij de Amsterdamse Bank gewerkt had en vol trots vermeldde dat hij het tot lid van de Raad van Bestuur gebracht had ondanks het feit dat hij directeur van het kantoor Leeuwarden geweest was. Leeuwarden stond binnen de bank namelijk bekend als een 'graveyard of reputations.' Waarom, vroeg ik hem. Wel, zei hij, Friezen zijn sympathieke mensen met een hoge dunk van eigen inzicht, maar helaas zonder veel kritisch zakelijk gevoel. Je kon ze moeilijk wat weigeren, maar zag het bedrag te vaak niet terug. In dergelijke generalisaties schuilt een gevaar, maar schiet dat onderdeel generaal gesproken tekort?

Philips Drachten

Als een stad het dan niet van de eigen ondernemers moest hebben, voelden ondernemers van buiten zich dan niet aangetrokken tot Leeuwarden? De wetenschap noemt objectieve factoren ten aanzien van het vestigingspatroon van ondernemingen: een toereikend bestand aan vakbekwame arbeidskrachten, niet

De uitstraling van de nieuwe Philipsvestiging te Drachten was vooral in de jaren vijftig en zestig groot. Het personeel werd met bussen uit omringende dorpen in Friesland en Groningen aangevoerd (uit: Geschiedenis van Friesland 1750-1995)

te hoge lonen, beschikbaarheid van grondstoffen, afzetmarkten binnen handbereik, vestigingssubsidies. Maar die objectieve factoren geven niet altijd de doorslag. Bij wijze van 'oral history' het volgende voorbeeld. In het eerste naoorlogse kabinet was Hein Vos minister van Economische Zaken.*) Hij had aan Theo Tromp, de grote man van Philips, gevraagd of die niet een fabriek in het Oosten van Friesland zou kunnen situeren. De staf in Eindhoven had dat nagetrokken en geconcludeerd dat een fabriek zo ver van Eindhoven niet rendabel te exploiteren zou zijn. Tromp beseftte dat dat een tegenslag voor Vos zou zijn en besloot het bericht persoonlijk over te brengen. Vos' reactie was: dat begrijp ik en moet ik billijken, maar nu je hier toch bent wil ik je uit eigen ervaring vertellen hoe beroerd de toestand in de Friese Wouden is. Tromp nam afscheid en besloot op de terugreis dat er een Philipsvestiging in dat gebied zou komen. Dat werd de scheerapparatenfabriek, waarschijnlijk over een lange termijn de meest winstgevendende Philips-activiteit ter wereld. Dat betekende in werkgelegenheid en welvaart een enorme opsteker voor de Wouden, maar dat niet alleen.

Groningen

De redding van Aegon voor Leeuwarden levert het toenmalig gemeentebestuur een van de schaarse complimenten voor het gemeentelijk beleid in de gehele bundel op. In het algemeen wordt dat beleid gezien als voornamelijk defensief. Bij Van der Woude komt U daar enkele fraaie voorbeelden van tegen: de aanleg van het Nieuwe Kanaal als verbinding van Leeuwarden met de vaarweg Groningen-Lemmer en de aanleg van de tram naar Drachten. Deze voorbeelden vestigen de aandacht op een andere constante in de Leeuwarder en de Friese geschiedenis: het zich afzetten tegen Groningen. Aan het einde van de zestiende eeuw had Groningen ongeveer tweemaal zoveel inwoners als Leeuwarden en die verhouding is in de tijd constant gebleven. Dat betekent dat Groningen de enige echt grote stad qua uitstraling van het Noorden is en het verklaart de Leeuwarder neiging zich tegen Groningen af te zetten.

Laag opgeleiden

Het zijn de subjectieve factoren, die het van te voren voorspellen van een industriële ontwikkeling welhaast onmogelijk maken. De dienstverlening heeft in

Friesland als bron van werkgelegenheid het voortouw genomen. De industrie gaat de landbouw achterna: in hoogontwikkelde economieën stoot zij arbeidskracht uit en wordt de werkgelegenheid in de dienstensector steeds belangrijker. Met name de hoger opgeleide arbeidskrachten vinden in toenemende mate daar hun werk.

Daar komt een dilemma om de hoek kijken, waar het gemeentebestuur in de naoorlogse periode mee geconfronteerd werd. De stad had een grote arbeidersbevolking met een laag opleidingsniveau, en die bevolking was overwegend slecht gehuisvest. Het lag dus voor de hand allereerst te zorgen voor verbetering in die huisvesting en zich te concentreren op werkgelegenheid voor laag opgeleiden. De hoge werkloosheid zit nog steeds zeer overwegend in die hoek. Maar dat beleid had wel als keerzijde dat de beter gesitueerden *en masse* de stad de rug tokeerden en dat de stad als vestigingsplaats voor bedrijven met hoogwaardige werkgelegenheid er niet aantrekkelijker op werd, *to put it mildly*. Of daarmee op de langere termijn de werkgelegenheid voor de lager opgeleiden gebaat is, valt nog te bezien.

Maakbare samenleving

Bedrijvenvestiging wordt mede beïnvloed door het beleid van de Nederlandse overheid. Maar de vraag is of het steunbeleid ondernemingsbeslissingen doorslaggevend heeft beïnvloed. Geen ondernemer zal er toe overgaan een vestiging te openen als hij er niet van overtuigd is, voldoende vakbekwaam personeel aan te kunnen trekken. Is dat niet ter plaatse aanwezig, dan behoeft dat geen probleem op te leveren, als het woonklimaat in een plaats zo aantrekkelijk is dat er voldoende aantrekkingskracht van uit gaat. Dat laatste is in Leeuwarden duidelijk niet het geval. De combinatie van stimuleringsbeleid in de randprovincies en afremmingsbeleid in de Randstad heeft niet de gelegenheid gekregen haar nut te bewijzen. Het afremmingsbeleid sneuvelde al spoedig door de ongunst der tijden. De gedachte van de maakbare samenleving was daarbij in de jaren zestig jaren prominent aanwezig. In 1966 resulteerde dat in een schets hoe Nederland er in 2000 uit zou moeten zien, een land met twintig miljoen inwoners. Daarvan waren drie miljoen aan het Noorden toebedeeld en Leeuwarden zou de honderdduizend met gemak gepasseerd zijn en ongeveer het huidige aantal inwoners van Groningen gehad hebben.

Gebundelde deconcentratie

Werkgelegenheid leek toen geen problemen op te leveren, we werden in die jaren geplaagd door een extreem krappe arbeidsmarkt. Men ontdekte ook dat er een tendens was voor degenen, die in de stad hun werk hadden, om in de rondom de stad gelegen dorpen te gaan wonen, en dat leidde tot de introductie van een nieuw begrip, het 'stadsgewest'. Daarachter zat het streven gespreide suburbanisatie op relatief grote afstand van het stadscentrum tegen te gaan. Men streefde naar 'gebundelde deconcentratie', een van de amusantere termen uit het orde-naarsjargon. Platteland moest platteland blijven, anders werd het draagvlak voor stedelijke voorzieningen al te zeer aangetast. De omschrijving van 'stadsgewest' luidde lange tijd: een centrale stad met omliggende plaatsen, waarbij de afstand tussen het centrum en de randplaatsen niet meer dan vier kilometer mocht bedragen, de maximale afstand die iemand op weg naar zijn werk op de fiets nog af zou willen leggen. Waren er in die tijd dan geen

auto's? Ja, men constateerde dat ook, maar meende dat die primair voor de vrije tijdsbesteding gebruikt zouden worden. Die opvatting illustreert een wat algemener gevaar van het orderingsdenken, zoals dat uit de elkaar opvolgende Nota's naar voren komt. Men baseert zich op geconstateerde ontwikkelingen in het verleden, maar houdt te weinig rekening met de ontwikkelingen, die er aan staan te komen.

Concentratie

Toen Nederland in de tweede helft van de jaren zeventig voor het eerst na de oorlog geconfronteerd werd met werkloosheid op grote schaal, is men zich af gaan vragen wat de nationale sterke punten waren in de internationale concurrentieslag. Daaruit kwam het begrip 'mainport' voort, en daarvan hadden we er twee: Schiphol en Rotterdam. De eerste verdient zeker dat predikaat, de tweede dreigt een rampgebied te worden en via het etiket 'mainport' werd het doen van grote investeringen, zoals de Betuwelijn, gerechtvaardigd. De steun aan het Noorden was tot dan toe als ontwikkelingshulp bekeken: het is de vraag of het helpt, maar het geeft je het goede gevoel dat je wat doet voor je medemens in nood. Maar toen de nood aan de eigen voordeur klopte, verdween die vorm van ontwikkelingshulp. Voor spreiding over het land kwam concentratie in de plaats, op 'stedelijke knooppunten' met een internationaal aantrekkelijk vestigingsklimaat. Selectiecriteria voor een knooppunt waren: een hoog niveau van voorzieningen, waaronder universitair- en hoger beroepsonderwijs; een goede aansluiting op het systeem van (inter-)nationale verbindingen; en een redelijk kansrijke bedrijfsstructuur.

Stille dood

In het Noorden leek alleen Groningen kanshebber; die stad werd dan ook opgenomen in het net van stedelijke knooppunten. Met de aanwijzing van Groningen en het passeren van Leeuwarden, was de beer los. Dat werd nog in de hand gewerkt, doordat op de bij de Nota behorende kaarten een hoofdverbindinglijn naar het Noorden was aangegeven, uiteraard naar Groningen. Vergis ik me, als ik als constante in het Friese beleid, opnieuw het zich afzetten tegen Groningen bespeur? Het gevecht om de status van 'knooppunt' begon. Bij de parlementaire behandeling namen - ik zou willen stellen: uiteraard,

het kost niets en levert je wel erkentelijkheid op - de Kamerleden het voor Leeuwarden op en de regering legde het hoofd in de schoot. Leeuwarden verkreeg de begeerde status en had zich niet door Groningen af laten troeven. Een pyrrhusoverwinning, omdat sindsdien niets meer vernomen is van het concept 'stedelijk knooppunt'. De bevolkingsgroei, zo constateert een recente discussienota, heeft zich namelijk overwegend buiten die knooppunten afgespeeld. Toen iedere middelgrote stad die status bereikt had, had het concept zijn instrumentele rol verloren en is het een stille dood gestorven.

Deelnemingspercentage

Het rapport van de commissie Noorden des Lands stelde, dat er in het Noorden zo'n veertigduizend arbeidsplaatsen gecreëerd moesten worden om de werkloosheid tot het landelijk niveau terug te dringen, het deelnamepercentage van de noordelijke beroepsbevolking op het landelijk niveau te brengen en de natuurlijke aanwas van de noordelijke bevolking ook in het Noorden op te kunnen vangen. Leeuwarden zal van die nieuwe arbeidsplaatsen nog al wat voor zijn rekening moeten nemen. Ik vermeld daarom dat onze toenmalige analyse voor het soort benodigde arbeidsplaatsen gebaseerd was op de samenstelling van het werklozenbestand, overwegend laag- tot zeer laag geschoold. Maar landelijk gezien is de arbeidsmarkt sterk veranderd. Het aantal laaggeschoolden liep in sterke mate terug. Dat betekent dat het overgrote gedeelte, zeg zo'n driekwart, van de benodigde arbeidsplaatsen, niet nodig is om geregistreerde werklozen aan werk te helpen, maar om het deelnemingspercentage op landelijk niveau te brengen. Dat lage percentage doet zich met name in Groningen en Friesland voor. De hoofdoorzaak is dat relatief weinig gehuwde vrouwen in het arbeidsproces ingeschakeld zijn. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat die niet-deelnemende vrouwen gemiddeld een heel behoorlijk opleidingsniveau hebben. Ergens in de eerste helft van de een en twintigste eeuw zal circa de helft van de beroepsbevolking een hogere opleiding hebben. Op het ogenblik studeren al even veel mannen als vrouwen, en afgestudeerde vrouwen blijven werken, ook als ze kinderen krijgen. Dat betekent dat paren, als ze overwegen waar ze na hun studie zullen gaan wer-

ken, zullen kiezen voor een regio, waar voor beiden banen met toekomst-kansen liggen. Wil Leeuwarden in de volgende eeuw meespelen, dan moet het de slag om de kennissector niet verliezen, zoals het op industrieel gebied de boot gemist heeft. Andere zaken dan een snelle spoorverbinding met Amsterdam zouden dan wel eens belangrijker kunnen zijn.

Direct contact

Er is een theorie van de remmende voorsprong, die je ook op zijn kop moet kunnen zetten: als je in een bepaalde periode achterstand opgelopen hebt ben je goed geplaatst om in de volgende periode een voorsprong te krijgen; anders zou het omgekeerde immers ook niet waar kunnen zijn. Nu kunt U vaak horen dat met de moderne communicatiemethoden het er niet zoveel toe doet waar je woont omdat je overal op de wereld real-time contacten kunt hebben. Maar ook dan valt te betwijfelen of de periferiteitsachterstand daarmee echt opgelost zal zijn. Als dat het geval zou zijn zouden de files spoedig verleden tijd kunnen zijn. Maar ik vrees dat daarmee toch het belang van het gewoon bij elkaar zitten onderschat

wordt. Blijkbaar springen er vonken over als je met elkaar zit te praten die je via telecommunicatie niet kunt opwekken. Een biertje met elkaar drinken is nog niet mogelijk via Internet. In de Verenigde Staten is er een sterke concentratie van ICT-bedrijven in het gebied rondom Boston en in Silicon Valley. In beide gevallen in de onmiddellijke omgeving van vooraanstaande universiteiten. Engeland heeft zijn Silicon-fern rondom de universiteit van Cambridge. Over zo'n universiteit beschikt Leeuwarden niet, maar de afstand tot Groningen is in wezen met de huidige mogelijkheden heel gering.

Halve slag draaien

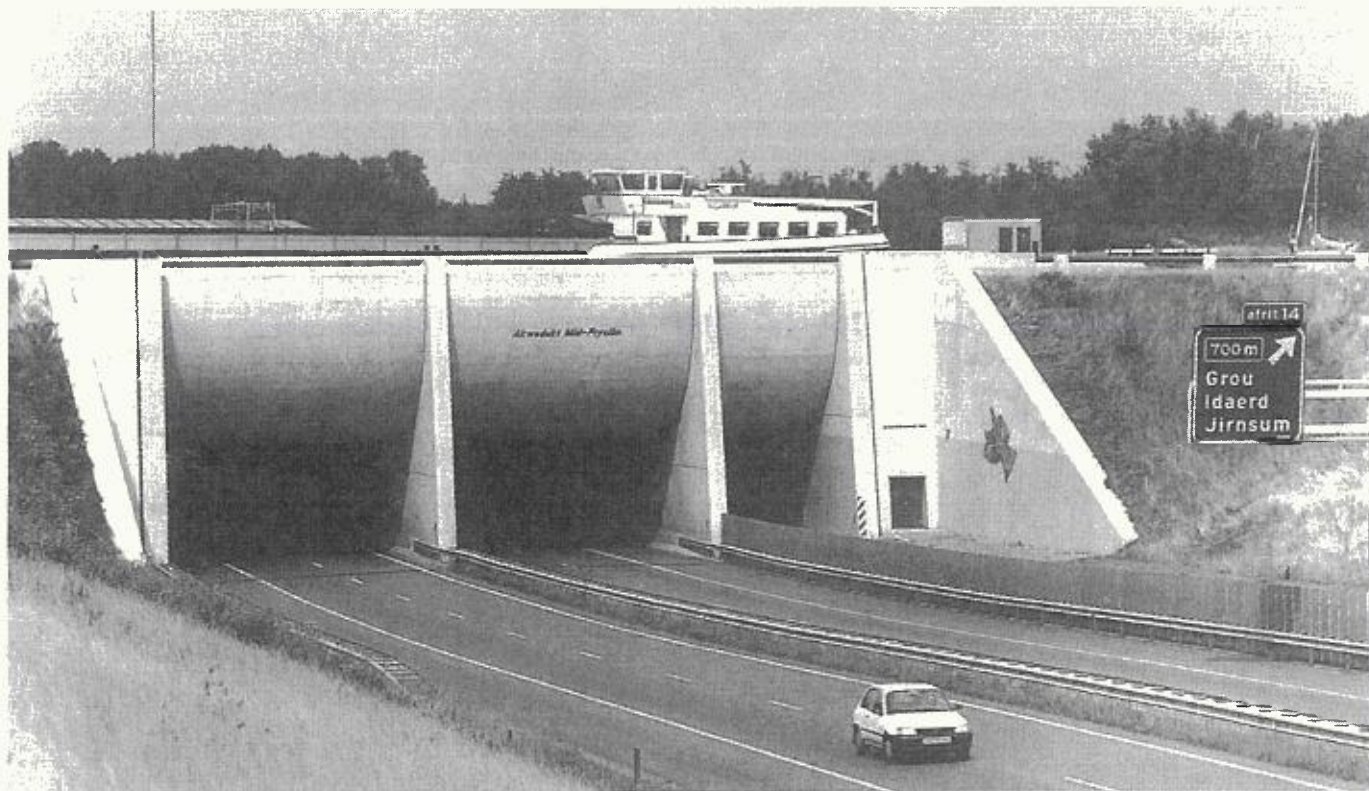
Maar ligt het toekomstperspectief voor Leeuwarden wel in het vertroetelen van gevestigde kennis-ondernemers? Ik betwijfel dat. Ten eerste moet misschien meer aan startende ondernemers dan aan bestaande grootbedrijven worden gedacht. Ten tweede kan een gemeentebestuur wel er voor trachten te zorgen dat aan de minimaal benodigde voorwaarden voldaan is, maar de rest moeten de ondernemers zelf doen. Als ze geen tegenstand moeten overwinnen, niet een markt open moeten bre-

ken, komt er weinig van terecht. En nog spelen bij die beslissing subjectieve factoren een minstens zo grote rol als objectieve.

Uit het boek *Leeuwarden 750-2000* zou je kunnen concluderen dat de opvolgende generaties gemeentebestuurders, eerst de liberale en later de socialistische, steeds met de rug naar de toekomst bestuurd hebben. Ik hoop voor de toekomst van Leeuwarden dat het huidige gemeentebestuur er in slaagt zich een halve slag te draaien, zodat bij de volgende modernisering van Eekhoff's meesterwerk met tevredenheid teruggezien zal kunnen worden op de ontwikkeling in de dan laatste honderd jaar.

*) Noot van de redactie: De in 1903 in Tynje geboren electrotechnisch ingenieur Hein Vos was als minister van Handel en Verkeer verantwoordelijk voor economische zaken in het eerste kabinet Schermerhorn-Drees. In het eerste ministerie Beel was hij minister van Verkeer en Waterstaat en waarnemend minister van Openbare Werken en Wederopbouw.

H. Langman was van 1971-1973 minister van Economische Zaken en onder meer hoogleraar bedrijfseconomie en bedrijfskunde

*Een goede ontsluiting is ook voor Leeuwarden van levensbelang. Het duurde jaren eer de Friese hoofdstad zijn snelle wegverbinding met het zuiden via de A 32 kreeg. Hier het aquaduct Mid-Fryslân die de autosnelweg onder het Prinses Margriethkanaal doorleidt (uit: *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*)*

‘Ottema was here’

Nanne Ottema's betekenis voor Friesland

Sytse ten Hoeve

Nanne Ottema heeft mij van jongsaf aan geïntrigeerd, om niet te zeggen gefascineerd. Toen ik later in het Fries Scheepvaart Museum kwam werken ontmoette ik daar Ottema in zijn brieven in het archief en in zijn bruiklenen aan het museum, waarvan hij één van de grondleggers is. Mijn voorgangers in het museum in Sneek hadden Ottema goed gekend, haalden veel herinneringen aan hem op en probeerden hem op een bepaalde manier te imiteren. Toen ik de afgelopen jaren met Jan Pluis en Pieter Tichelaar intensief bezig was de Friese aardewerk- en tegelproductie te documenteren en te bestuderen, liep ik met hen voortdurend, via zijn publicaties, tegen Ottema op.

In het na-oorlogse Leeuwarden waarin ik opgroeide, had ik twee hoogbejaarde stadgenoten, die ik nooit heb ontmoet, maar die ik ontzettend graag ontmoet zou hebben: de geleerde en dichter dr Obe Postma en notaris Nanne Ottema, bekend als verzamelaar, maar voor mij de grote kenner van oosterse ceramiek en vooral ook van Frieslands kunst en kunstgeschiedenis. Dr Obe Postma dichtte in 1942 in zijn vers ‘Fan in ferstoarne freon’ over zijn hartsvriend prof. dr Tsjitse de Boer, die van 1894-1897 de eerste directeur-conservator was van het Fries Museum. Tengevolge van bekrompen schrielheid kon hij niet in Friesland blijven. Het gedicht eindigt met de regels: ‘Nou stiet syn libben ôfsletten as in kunstwurk, steld bûten romte en tiid; En duorjender as yn’e Keningstrjitte sil it bewarre bliuwe’.

Mutsen als wagenwielen

Deze woorden gelden ook voor Nanne Ottema. Veel herinnert aan hem in de ‘Keningstrjitte’ (het Fries Museum) en in zijn eigen museum, het Prinsessehof. Maar ook buiten deze instellingen deed Ottema overal zijn invloed gelden en vinden we sporen van zijn activiteiten. Als jongen in Leeuwarden merkte ik dat al. Vanzelfsprekend was er het Prinsessehof, door Leeuwarders altijd het Indisch Museum genoemd. Dan de Workumer tegelkamer en de boeiende winkeltjes, werkplaatsen, verzamelingen van ambachts- en volkskunst op de zolder van het Fries Museum. Er waren echter ook andere plaatsen in Leeuwarden, waar je Nanne Ottema door middel van stukken uit zijn verzamelingen tegenkwam. Bijvoorbeeld in het stadhuis met de schoorsteenstukken en andere schilde-

Profiel van Nanne Ottema (Prinsessehof, Leeuwarden)

rijen of de prachtige Bourboombank met snijwerk in de trant van Daniël Marot. Ook in de Openbare Bibliotheek, nu deel van het Provinciehuis, met Chinese en Japanse potten boven op de boekenkasten in de studiezaal. En vanzelfsprekend in het Coulonhûs waar ik als kind speelde op de bordestrap en, onder de indruk van geheimzinnige oudheden, over de vitrages gluurde en geschilderde portretten zag van vrouwen met mutsen op zo groot als wagenwielen; onderdelen van Ottema's Costuummuseum.

Ottema was here

Voorbeelden zijn er ook te noemen van Ottema's sporen buiten Leeuwarden. Als zestienjarige jongen kwam ik, de Friese kerkgebouwen langsfietsend en bestuderend, in de kerk van Roodkerk met zijn sobere inrichting. Alles bekij-

kend sloeg ik de kanselbijbel open en las een tekst, geschreven in een fors en zeer karakteristiek handschrift. Het was een notitie van Nanne Ottema, die vastlegde dat hij de bijbel in desolate toestand had aangetroffen, had meegenomen, op zijn kosten had laten restaureren en weer op de kansel teruggelegd. Ik weet nog heel goed, dat toen - dat lezend - door mijn hoofd flitste: ‘Ottema was here’. Die kreet las ik ‘het was een soort Aha-erlebnis’ weinige jaren later in 1967 in Jaap Romijns publicatie Nanne Ottema en zijn kring: ‘Hij (d.i. Nanne Ottema) voldeed op die manier aan zijn ongewoon sterke neiging tot zelfbevestiging. Overal, maar vooral in Friesland, schreef hij zijn teken: ‘Ottema was hier’.

Romijn, sterk geboeid door de persoon Ottema, wijdde kort na zijn aanstelling in 1964 als directeur van het Prinsessehof de eerste tentoonstelling (1965) aan Nanne Ottema: ‘Portret van een verzamelaar’. Het was een eerbewijs aan de tien jaar eerder overleden collectioneur en kunstkenner. Opvallend is het dat Jaap Romijn vierendertig jaar geleden, met zijn toen zeer beperkte middelen en mogelijkheden, zijn tentoonstelling op dezelfde wijze inrichtte als in 1999 gebeurde: stellingen vol kisten, doosjes, horloges, sieraden, bouwfragmenten, zilver, kleding, alles in depotopstelling en ook met een esthetisch ingericht zaaltje voor de rond 1900 vervaardigde affiches. Dit alles onder het motto ‘Duizend stunts voor de fantasie’.

Bot en hebzuchtig?

Ik hoorde de onderwijsinspecteur, musicus en musicoloog R.J. Sipkens in die tijd spreken over zijn studie van het Leeuwarder muziekleven in de achttiende eeuw en over de muziekmeester en componist Jean de Communes. Hij vertelde dat Ottema hem eens aanklampte en zei: ‘Jou mutte mar es langs komme, wat ik hew et pertret fan dy man en syn fioel hew ik oek’. En Sipkens vervolgde: ‘Och, er was weinig dat Ottema niet had’. Ottema manifesteerde zich met zijn verzamelingen en met behulp daarvan kon

hij een rol spelen. Dat maakte dat hij met veel egards behandeld en met dank overladen werd. Hij gaf aan overheden voor hun openbare gebouwen en ook de grote en kleine musea langdurige bruiklenen. Ook stond hij zijn kostbaarheden tijdelijk af voor exposities, waaraan zijn inbreng zeer substantieel was, zoals aan de belangrijke historische exposities over Harlingen in 1934 en 1957 en aan de grote scheepvaarttentoonstelling in Sneek. Deze laatstgenoemde leidde in 1938 tot de stichting van het Fries Scheepvaart Museum. Vanzelfsprekend is er veel in het optreden van Ottema dat onder het begrip 'ijdelheid' benoemd zou kunnen worden. Misschien was het echter wel veel meer ingegeven door behoefte aan erkenning. Er zijn mondeling overgeleverde verhalen over Ottema's botheid en hebzucht, maar ook over zijn behulpzaamheid. Herre Halbertsma noemt Ottema in zijn in 1995 opgeschreven herinneringen 'bescheiden' en 'allervriendelijkst' en meldt: 'In het algemeen trad hij niet graag naar voren en leefde vrij eenzaam op zijn bovenhuis aan de Prins Hendrikstraat'.

Studeren

Ottema's verzameldrift, die wel mateeloos genoemd is en de tomeloze drang waarmee hij bezig was met die dingen, waardoor hij gegrepen was, zullen zonder psychologisch inzicht niet verklaarbaar zijn. We moeten ons er evenwel voor hoeden Nanne Ottema, evenmin als een ijdeltuit, te zien als een zondeling. Ik zie in het leven van Nanne Ottema vooral twee dingen: een grote drang kennis en inzicht te verwerven over wat hem boeide: de geschiedenis en de kunstgeschiedenis in het algemeen en die van Friesland in het bijzonder. Daarnaast een groot verantwoordelijkheidsgevoel voor Frieslands cultuurgood.

Ottema heeft zelf betoogd, dat zijn belangstelling meer dan naar de kunst uitging naar de toepassingen daarvan. Deze belangstelling wortelde in zijn grote liefde voor zijn geboortestad Leeuwarden en, breder gezien, voor Friesland. In zijn eigen woorden: 'Tegelijk interesseerde ik mij toen reeds voor de geschiedenis van mijn geboortestad en -land, een belangstelling die reeds spoedig zich speciaal ontwikkel-

de in kunsthistorische en cultuurhistorische richting'. Die liefde dreef hem tot het verwerven van kennis en die kennis verwierf hij onder andere door te studeren en te verzamelen.

Binnenhuisarchitectuur

Ik wil met nadruk zeggen dat het verzamelen van Ottema geen doel in zichzelf was, maar diende om kennis te verbreden en te verdiepen. Zo is het te begrijpen dat Ottema bijvoorbeeld een verzameling deurknoppen of een verzameling sloten aanlegde. Met zijn grote belangstelling voor interieurkunst wilde hij het goede inzicht en de juiste kennis hebben van elk detail van vertrekken uit allerlei periodes en in elke stijl.

Ik kom hier op interieurkunst en ik geloof eigenlijk dat alles wat Ottema bestudeerde en verzamelde zijn oorsprong vindt in zijn interesse voor interieurkunst en bewoningsgeschiedenis. Ook zijn gespecialiseerde activiteiten op het gebied van ceramiek in het algemeen en van de oosterse ceramiek in het bijzonder. Van de interieurkunst kwam hij op de bouwkunst en monu-

Ottema gaf in 1936 onder andere dit uit 1624 daterende schilderij van Lambert Jacobsz getiteld 'Rust op de vlucht naar Egypte' in langdurig bruikleen aan het Fries Museum (ill: Fries Museum, Leeuwarden)

mentenzorg. De studie en bescherming van waardevolle interieurs heeft weinig belangstelling gehad, zeker in Friesland. Het jaar 2001 wordt het jaar van het interieur. Ottema is op dit gebied bijna honderd jaar eerder in Friesland baanbrekend geweest.

Zorgvuldig

Zijn verworven kennis en verzamelingen kon hij dienstbaar maken aan de inrichting van het Fries Museum met stijlkamers, winkels, werkplaatsen, betegelingen en noem maar op. De inrichting van zijn Prinsessehof en van zijn Coulonhûs brachten hem op de achttiende-eeuwse architect-decorateur Daniël Marot en diens ontwerp-kunst. Uit zijn geschreven verantwoording met betrekking tot het restaureren van de Coulonhûs blijkt de zorgvuldigheid en toepassing van eigen en andermans deskundigheid. Ottema maakte daarbij zijn collecties aan die restauratie dienstbaar. Het waren evenwel niet alleen de voorname inrichtingen die hem boeiden. Zijn boerderijen 'Foppe Tinte' in het Bûtenfjild onder Roodkerk en 'Jornahuis' onder Wergea liet hij met eenvoudige betegelingen en betimmeringen en ook met andere bouwfragmenten uit de achttiende eeuw inrichten. Het was voor hem een uitdaging in de vertrekken die hij inrichtte te komen tot een smaakvolle stijleenheid, zowel wat betimmeringen als stoffering en meubilering betreft. Overigens, over inrichting gesproken: Ottema was niet conservatief. Voor zijn museale presentatie in het Prinsessehof koos hij enerzijds voor antiek ingerichte en sfeervolle vertrekken, maar ook voor zalen met fraai vormgegeven, moderne vitrines. Hij oriënteerde zich goed op eigentijdse museuminrichtingen.

Scheepvaart

Ottema tekende zelf niet onverdienstelijk. Jaap Romijn heeft aardig werk van hem gepubliceerd, onder andere een smaakvol vorm gegeven kalenderblad in de stijl van de Art Nouveau. In het Fries Scheepvaart Museum worden van Ottema's hand vlotte schetsjes bewaard van schepen. Het zijn voor documentaire doeleinden vervaardigde kopieën van afbeeldingen van zegels uit middeleeuwse handschriften. Hiermee kom ik op Ottema's belangstelling voor scheepvaart, scheepsbouw en voor varen. In 1951 werd de aanzet tot de oprichting van de Stichting Stamboek Ronde en Platbodembjachten

gegeven. Ottema gaf een opzet voor een samen te stellen monografie over Friese ronde jachten. Hij baseerde zich vooral op de tussen 1930 en 1938 verworven kennis over de Friese scheepsbouw en publiceerde daarover talloze artikelen in het *Leeuwarder Nieuwsblad*. Als uitgangspunt hiervoor koos hij gegevens uit gesprekken met scheepsbouwers (toen al: 'oral history'!) en uit zeer informatieve aan hem gerichte brieven van scheepsbouwers. Deze bevinden zich nu in het Fries Scheepvaart Museum.

Vanzelfsprekend verzamelde Ottema op het gebied van scheepsbouw: schilderijen, prenten, tekeningen, boeken, modellen, scheepsonderdelen en natuurlijk scheepssier. Dit laatste boeide hem als uiting van volks- of ambachtskunst uitermate. Aardig te vermelden is dat Jef Last Ottema in 1941 in zijn boek *Elfstedentocht* beschrijft als 'notaris Sickema' die bij Doede (de modelbouwer Frits van Meekeren) te Hindeloopen scheepsmodellen laat bouwen voor het 'scheepvaartkundig museum' in Sneek.

Kennis verspreiden

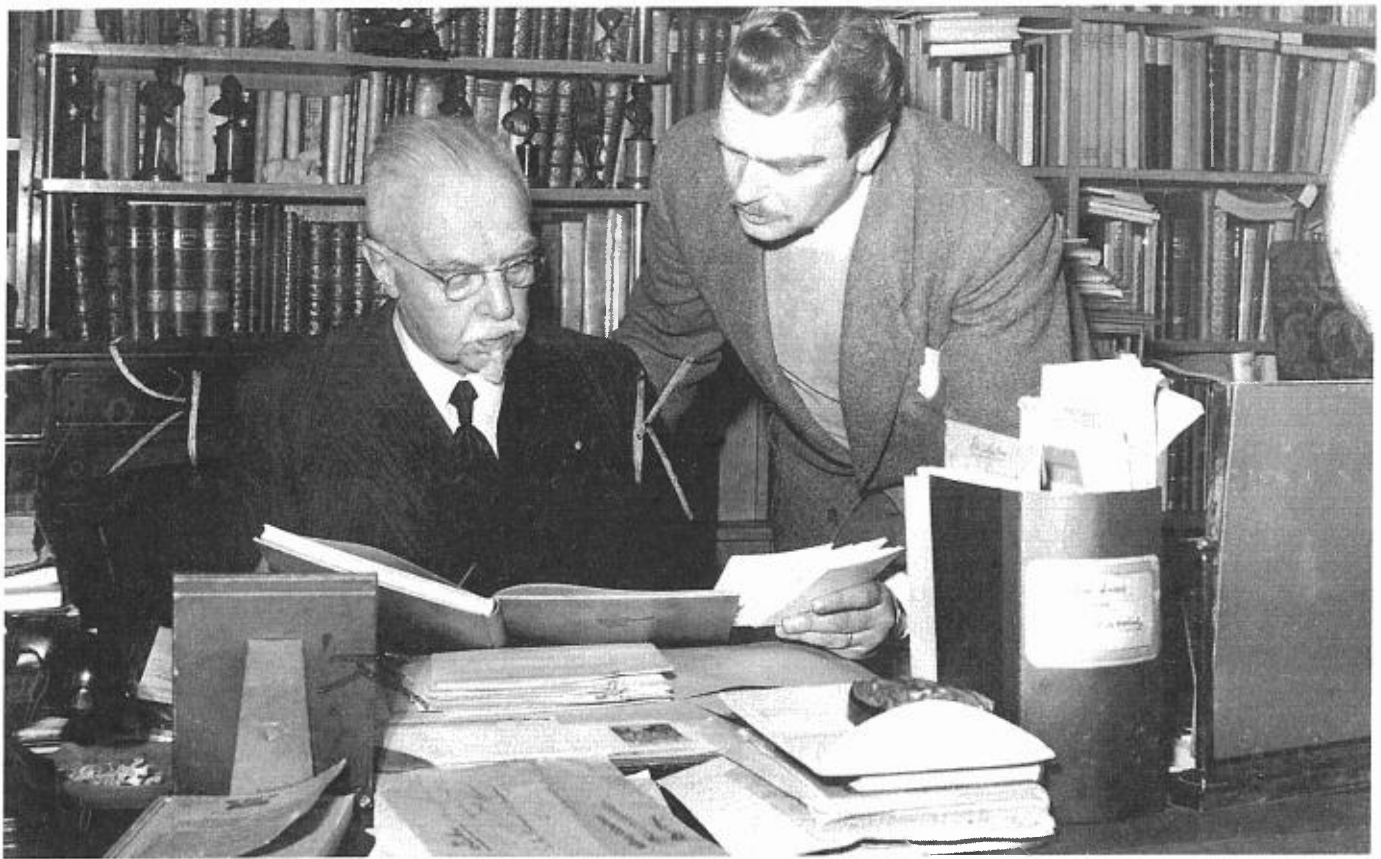
Zoals Ottema publiceerde over scheepsbouw deed hij dat over alle onderwerpen die hem bezighielden en hij deed dat zowel in boekvorm als in de vorm van artikelen. Hij schreef voor wetenschappelijke tijdschriften, maar ook voor dagbladen. Hij kon zo de door hemzelf verworven kennis weer verspreiden onder een breed publiek. Ottema schreef niet gemakkelijk. Toch is zijn werk doorgaans plezierig om te lezen, vooral doordat hij zijn lezers als het ware bij de hand neemt en meeneemt op zijn speurtochten. De publicaties bevatten veel voor het eerst gepubliceerde gegevens. Ottema had het geluk dat hij, dankzij zijn positie, gebruik kon maken van de diensten van (niet altijd genoemde) medewerkers, zoals de amanuensis van het Fries Museum E.J. Penning. Deze had een groot aandeel in de samenstelling van het standaardwerk de *'Friese Voet' Merken van Friese Goud- en Zilvermeden* uit 1931. Dit werk staat op naam van Elias Voet jr. Maar dit boek zou er niet zijn gekomen als de uit 1927 daterende Catalogus der tentoonstelling van Antieke Goud- en Zilvermerken er niet was geweest. Zo ook de catalogus en de zeer omvangrijke tentoonstelling in het Fries Museum die eveneens profiteerden van de enorme kennis, werkracht, speurzin en verzamelwoede van Ottema.

Autodidact

Nanne Ottema was in tweeërlei opzicht een 'amateur', dat wil zeggen autodidact en liefhebber en deed dat met grote gedrevenheid. Hij verzamelde voorwerpen en de kennis daarover, om zodoende die voorwerpen vooral in hun samenhang en functie te kunnen zien. Zijn verzamelen was, zoals Jaap Romijn het noemde, een geestelijke en geen materiële prestatie hetgeen verklaart waarom Ottema zoveel verzamelde. En dan is het ook niet verwonderlijk dat hij, zich zo zeer interessierend voor interieurs, ook wilde weten hoe de mensen die daarin leefden, gekleed waren. Ligt het niet voor de hand dat Ottema de Friese kostuums bestudeerde om zo kennis te verwerven over de daarbij behorende accessoires als sieraden, horloges, wandelstokken en paraplu's? Zoals het ook vanzelf spreekt dat Ottema zich breed oriënteerde in de kunst van goud- en zilversmederij en vervolgens het gereedschap verzamelde, ja zelfs complete werkplaatsinrichtingen, waarmee en waarin die kunst werd beoefend.

Westers onbegrip

Bij alles waarmee Ottema zich bezig hield speelde zijn gevoel voor schoonheid een rol. Zo vloeiende als vanzelfsprekend uit zijn verwerving van boeken voor vermeerdering van zijn kennis, het verzamelen van mooi gedrukte of fraai ingebonden boeken en van bijzondere drukwerken voort. Het is onnozel om Ottema, die zo de samenhang tussen kunstuitingen zocht te ontdekken en bekend te maken 'een fanaat' te noemen, zoals Sandra Heerma van Voss in *NRC/Handelsblad* van 14 oktober 1999 doet. Zij schrijft ook: 'Evenmin ontwikkelde Ottema een echt kennersoog: naast de schaarse topstukken sleepte hij ook enorme hoeveelheden rommel zijn museum in'. Zij en anderen die Ottema als een monomane verzamelaar afschilderen, hebben niets van zijn drijfveren begrepen. Het ging Ottema niet om topstukken, althans niet in kunsthistorische zin. Hij kocht schilderijen, niet om hun kunstwaarde, maar om wat er op staat afgebeeld. Zijn zilver verzamelde hij niet alleen om hun kunstwaarde, maar ook om er een beeld mee te geven van de Friese edelsmeedkunst. Aan al zijn verzamelen en studeren lag de behoefte ten grondslag een beeld te krijgen van de Friese kunstgeschiedenis en met name van de Friese ambachts- en volkskunst.

Nanne Ottema was ook een 'bitúfte' bibliofiel. Een groot deel van de latere Prinsessehofbibliotheek stond in zijn bovenhuis aan de Leeuwarder Prins Hendrikstraat (foto: J.v.d. Veer, Prinsessehof, Leeuwarden)

Netwerken

Daarmee komen we op een tweede aspect van hetgeen ik Ottema's niet hoog genoeg te schatten belang voor Friesland acht: zijn grote verantwoordelijkheidsgevoel en zijn gedrevenheid. Zijn behoefte om datgene wat hem boeide en zijn grote liefde had niet alleen te bestuderen, maar de verworven kennis ook met anderen te delen. Hij maakte daartoe deel uit van besturen, zoals dat van het Fries Genootschap, zeg maar het Fries Museum. Hij was van 1916 tot zijn overlijden in 1955 een uitermate actief lid van de museumcommissie waar hij fungeerde als conservator van bepaalde afdelingen. Hij trad ook op als bestuurslid van het Fries Scheepvaart Museum, van de Fryske Akademy, van It Fryske Gea, van de Bond Heemschut, van Kunst aan Allen en van de Maatschappij ter bevordering van de schilder- en tekenkunst. Dit is slechts een greep uit de lange lijst van Ottema's functies. Om zijn doelen te bereiken was hij, wat wij nu zouden noemen, een netwerker en daardoor een zeer notabel figuur in Friesland.

Geen heilige

Dankzij zijn afkomst en zijn activiteiten behoorde hij tot de elite van Friesland. Hij functioneerde zoals dat van een lid van echte elite mag worden verwacht: met een groot verantwoordelijkheidsgevoel en met grote zorg voor wat binnen een maatschappij waardevol is, wat

culturele betekenis heeft en de identiteit van een gemeenschap verklaart en bepaalt.

Ottema stak al zijn liefde, kennis en bezit in die gemeenschap. De creatie van zijn *Ottema-Kingma-Stichting* is daarvan de belangrijkste getuigenis. Ottema wist wat hij als lid van de Friese bovenlaag aan zijn stand verplicht was en al kon hij dan veel nemen (daarover bestaan de nodige anekdotes), hij gaf ook zeer veel. Ottema heeft met groot verantwoordelijkheidsgevoel voor Friesland onnoemelijk veel cultuurgood gered en er veel over bekend gemaakt. Daarbij ga ik goeddeels voorbij aan de vele concrete situaties waarin Ottema zijn collecties overal in Friesland dienstbaar maakte aan de samenleving. Veel andere aspecten van hem als cultuurdrager en 'erflater' zijn of worden, hoop ik, door anderen aan de orde gesteld. Het moge duidelijk zijn dat ik met groot ontzag en veel bewondering de nagedachtenis aan Nanne Ottema in ere houd, zonder in hem overigens een soort heilige te zien.

Eenzaam

Immers naast autoriteit kon hij zoals ieder mens ook zwak en naïef zijn. Het vele waarmee hij zich bezig hield heeft hem vast geluksmomenten gegeven maar wellicht niet gelukkig gemaakt. We weten dat de hoogbejaarde, eenzame Ottema, die werd verpleegd in het Leeuwarder Diaconessenziekenhuis

(waarvan hijzelf bestuurslid was geweest) een advertentie plaatste in de Leeuwarder Courant, waarin hij meldde dat hij graag 'ontving'. Alles wat hij had ondernomen en verzameld groeide hem toen zo boven het hoofd dat hij niet verder kon leven. Ik was bij het ondergaan van de tentoonstellingen ontroerd bij het zien van twee foto's van Ottema. Op de ene, in het Fries Museum, een nog erg jongensachtige puber in kiel en kniebroek, als trompettist deel uitmakend van een groep muzikanten. Op de andere foto, in het Prinsessehof, als imposante oude heer met een deel van zijn verzameling als rugdekking. Tussen de beide momenten waarop de foto's werden gemaakt heeft Ottema een bijzonder leven geleefd. Ongetwijfeld een rijk leven en zeker een leven dat voor de maatschappij – voor de Friese maatschappij – veel vrucht heeft afgeworpen. Zeker geen gemakkelijk leven, maar dat is nooit weggelegd voor cultuurdragers van het formaat Nanne Ottema.

Deze bijdrage is een ingekorte versie van een inleiding op de aan Nanne Ottema gewijde studiedag in Museum Het Prinsessehof in Leeuwarden op 6 november 1999

Sytze ten Hoeve is directeur van de Fries Scheepvaartmuseum in Sneek.

Vijf jaar *Fryslân* gevierd met symposium

In september 1995 verscheen het eerste nummer van *Fryslân*, kwartaalblad van het Fries Genootschap. Het blad wilde noch een ideologisch navelstaren op een pan-Fries ver verleden noch het bewaren van âld-faars erf, maar een forum bieden aan beoefenaren, belangstellenden en betrokkenen bij de cultuurgeschiedenis in heel Friesland. Aldus de toenmalige redactie.

En het wilde zonodig nog wel eens een steen werpen in rimpelloze Friese vijvers.

Inmiddels zijn vijf jaargangen gevuld en is met de zesde jaargang begonnen. *Fryslân* bestaat in 2000 dus vijf jaar en de redactie hoopt ook in de komende jaren door te kunnen gaan met het maken van een historisch magazine voor een breder geïnteresseerd publiek.

Het bestuur van het Fries Genootschap en de redactie van *Fryslân* willen het eerste lustrum vieren met medewerkers en lezers. We doen dit door een jubileum-symposium te organiseren rond het thema:

de journalist als historicus & de historicus als journalist

In de journalistiek zijn veel historici werkzaam. Maar, speelt hun academische herkomst nog mee in de manier waarop ze hun werk doen? Historici zijn actief op populair-wetenschappelijk gebied, schrijven artikelen voor een breder publiek en maken tv-documentaires. Journalisten komen naar voren als geschiedschrijvers van dorpen als Jorwerd (Geert Mak) of een streek als het Oldambt (Frank Westerman), om twee bekende voorbeelden te noemen. Wat hebben beide vakterreinen gemeen, waar vinden ze elkaar en waar ontstaat of bestaat een spanning?

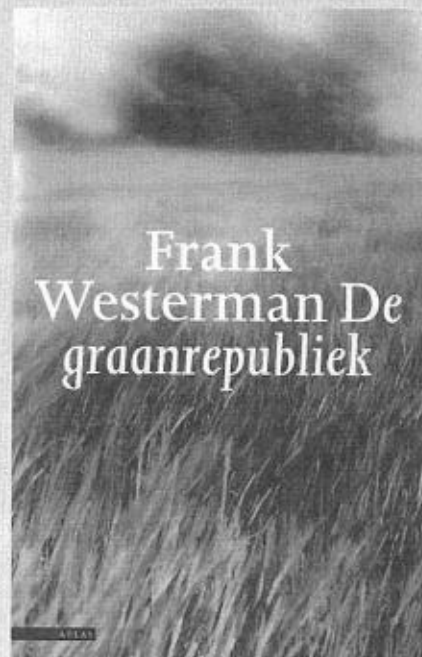
Drie op dit terrein deskundige sprekers zullen op het symposium een korte inleiding houden rond het thema. Daarna wordt een forumdiscussie gehouden, waarbij ook het aanwezige gehoor een actieve rol mag spelen.

Frank van Vree zal spreken over: 'De actualiteit van het verleden. De plaats van de geschiedenis in de media'. Prof. dr Van Vree doceert mediastudies en cultuurgeschiedenis aan de universiteit van Amsterdam en is bijzonder hoogleraar persgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Bas Blokker zal spreken over: 'De geschiedenis als nieuwsbericht'. Drs B.E. Blokker is historicus en verbonden aan NRC Handelsblad.

Marcel Broersma neemt als thema 'De krant, de gemeenschap en het glorie-rijke verleden. Geschiedenis in de Leeuwarder Courant (1800-2000)'. Drs. Broersma is onderzoeker bij de sectie journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen en bezig met een proefschrift over de geschiedenis van de Leeuwarder Courant.

Als discussieleider zal optreden drs **Geart de Vries**, historicus, maker van tv-documentaires en eindredacteur landelijke tv-uitzendingen bij Omrop Fryslân.

Genootschapsvoorzitter mr B. van Haersma Buma zal aan het begin van de avond kort ingaan op de betekenis van *Fryslân* voor het Fries Genootschap. Na afloop van het officiële programma (rond half tien) bieden wij u een drankje en een hapje aan.

Het symposium wordt gehouden op **vrijdag 9 april a.s.** in de uitspanning 'De Koperen Tuin' in de Prinsentuin te Leeuwarden

Aanvang 19.00 uur.

Gezien ons grote aantal lezers en de daarbij vergeleken beperkte omvang van de zaal (maximaal 100 deelnemers) wordt u verzocht zich zo spoedig mogelijk schriftelijk op te geven bij de redactie van dit blad. U krijgt vervolgens bericht.

Redactie Fryslân
Postbus 6091
8902 HB Leeuwarden
fax: 058-2665309
e-mail: varenius@planet.nl

Kollumer asielzoekers tijdens de Tachtigjarige Oorlog

Harm Nijboer

'Onlangs kwam het anders zo rustige Kollum op een vervelende manier in het nieuws. De gemoederen rond het daar gevestigde asielzoekerscentrum waren zo hoog opgelopen dat de burgemeester van Kollumerland op een voorlichtingsbijeenkomst met eieren bekogeld werd. Gelukkig begreep de bestruifte burgervader dat gemakkelijke beschuldigingen van vreemdelingenhaat niet op hun plaats waren. Heel wijs riep hij daarom op tot een periode van bezinning, een 'time-out' in zijn woorden. Misschien kan ook een sprongetje 'back in time' aan deze bezinning bijdragen. Het is namelijk niet voor het eerst dat Kollum met de asielproblematiek geconfronteerd wordt. Zo'n vierhonderd jaar geleden waren het de Kollumers zelf die op de vlucht sloegen.

weten we dat Hemme Clama, de grietman van Langewold (Grijpskerk e.o.), naar Leeuwarden was gevlucht. En als zelfs de lokale bestuurders op de vlucht sloegen, zullen er maar weinigen geweest zijn die achterbleven.

Vele nieuwe burgers

Velen zochten een veilig heenkomen in één van de noordelijke hoofdsteden,

Plunderingen en moorden

1580 was een roerig jaar in de annalen van de Nederlandse Opstand. Rennenberg de stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, had, hoewel hij aanvankelijk gemene zaak maakte met de opstandelingen, alsnog de kant van de Spaanse koning gekozen. En van de genoemde gewesten bleef uiteindelijk alleen Friesland, waar de Staten tijdig maatregelen hadden genomen, geheel in het kamp van de Opstand. Als gevolg van deze gebeurtenissen zou het Fries/Groningse grensgebied jarenlang het toneel van krijgsverrichtingen zijn. Pas na de Reductie van Groningen (1594) keerde de rust hier terug. Vooral in de zomer van 1581 werd er hevig gevochten rondom Kollum, met alle gevolgen van dien. De Friese historicus Pier Winsemius (1586-1644) schreef later dat toentertijd 'de gestaltenisse van Vrieslandt ellendich ende desolaet geweest is.' Het krijgsgeweld bracht enorme schade toe en veroorzaakte vooral ook grote angst onder de bevolking. Men wist maar al te goed wat zich in 1572 in Dokkum had afgespeeld. Troepen van de Spaanse koning hadden toen de stad veroverd en waren daarna plunderend, moordend en verkrachtend door de straten getrokken. Dit schrikbeeld zal velen voor ogen hebben gestaan. Veel inwoners van het Fries/Groningse grensgebied sloegen dan ook op de vlucht toen de strijd daar los barstte. De Ommelander boer Abel Eppens schreef in januari 1582 in zijn kroniek dat er geen boer meer tussen Groningen, Leeuwarden en Dokkum woonde. Misschien overdreef hij een beetje, maar massaal was de vluchtelingenstroom zeker. Zo

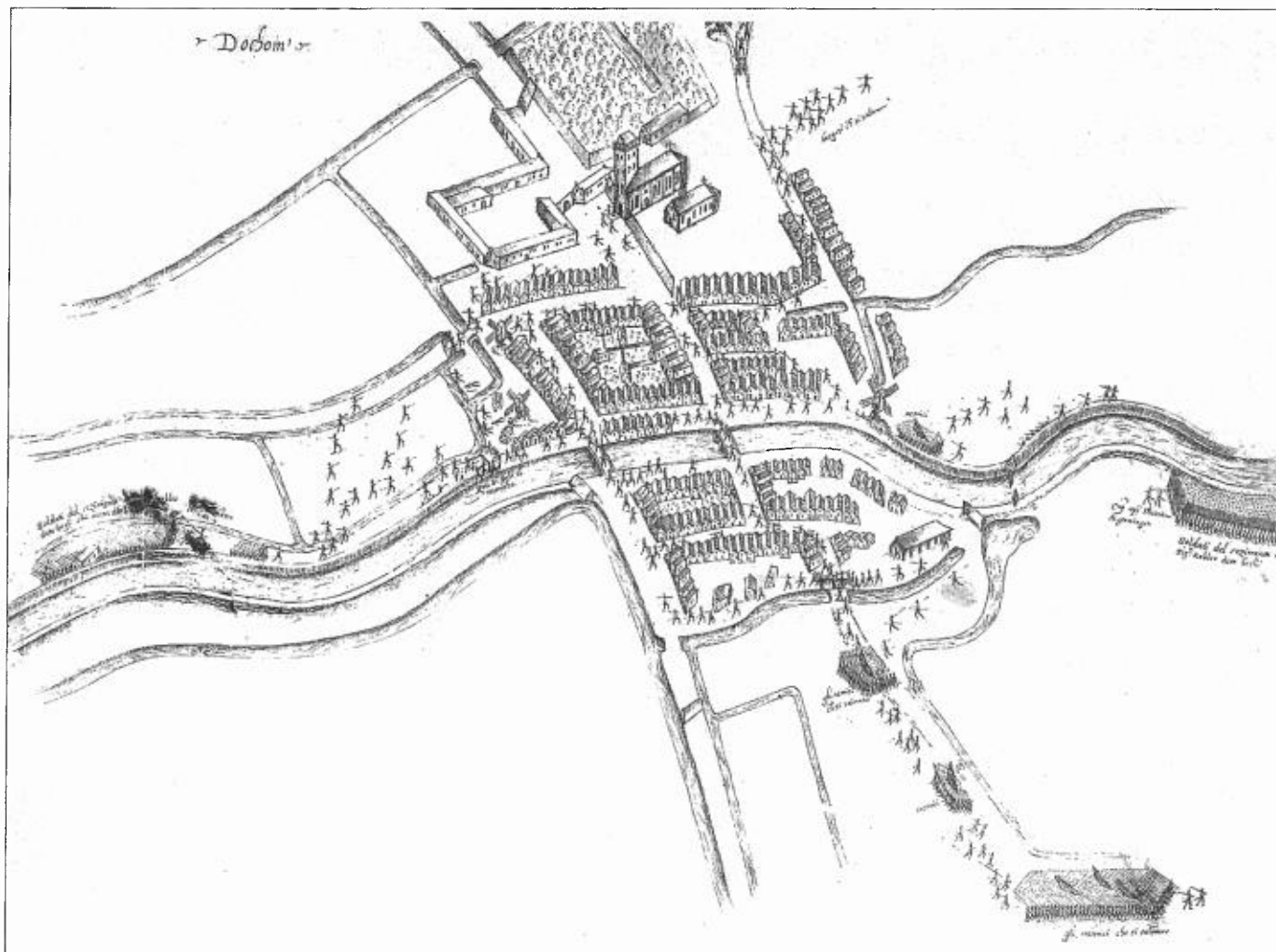

IOHANNES BOGERMANNUS, PRÆSES SYNODI NATIONALIS

*Talis erat vultu sacris cum præsit actis
Durdrehti, exemplar rare pietatis, et æqui*

*Arbiter, ambrosio, cujus pendebat ab ore
Cætus Doctorum, quem Maximus Ordo vocat*

Johannes Bogerman als voorzitter van de Dordtse synode op 43-jarige leeftijd (1619)

Spaanse en Waalse troepen heroveren Dokkum op de Geuzen (september 1572) (uit: Schroor en Van den Heuvel, De Robles atlassen, Leeuwarden, 1998)

protestanten in Leeuwarden en katholieken in Groningen. En ook de kleinere steden namen vluchtelingen op. Nog maar net aangekomen in hun toevluchts-oord stond de vluchtelingen evenwel een nieuwe ramp te wachten. In de jaren 1581 en '82 heerste de pest in vele plaatsen in Friesland en Groningerland. Veel vluchtelingen werden slachtoffer van deze epidemie. Zo waren ene Ane Sapesz. en zijn vrouw Jents Jansendr. uit Westergeest naar Leeuwarden gevlucht 'vermits de krijghsloepen ende beroerten'. Beiden stierven in het najaar van 1581 aan de pest. In de Leeuwarder archivalia uit die tijd treffen we behalve Ane en Jents nog veel meer vluchtelingen uit het Fries-Groningse grensgebied aan. Velen keren overigens na het luwen van de strijd niet terug naar hun geboortestreek, maar bouwen in de Friese hoofdstad een nieuw bestaan op. Zo verwerven in de periode 1581-1595 maar liefst achtentwintig Kollumers het

burgerrecht van de stad Leeuwarden. Ter vergelijking: in de periode 1596-1610 zijn dat er slechts zes.

Bogerman asielzoeker

De meeste vluchtelingen zijn inmiddels in de vergetelheid geraakt. Onder hen bevond zich echter ook een jongen van een jaar of vijf, die met zijn familie van Kollum naar Bolsward was gevlucht. Deze Johannes Bogerman zou later een van de voornaamste godgeleerden van het land worden. Hij stond als predikant in respectievelijk Sneek, Enkhuizen en Leeuwarden. En als voorzitter van de Dordtse synode (1619), medewerker aan de Statenvertaling (1626-1636) en hoogleraar theologie te Franeker (1633-1637) genoot hij ook landelijk groot aanzien. Bovendien was hij ook nog eens een goede vriend van prins Maurits en de Friese stadhouder Willem Lodewijk. Hoewel zijn carrière alleszins voorspoedig ver-

liep, is de dramatische vlucht uit Kollum Bogerman altijd bijgebleven. In het voorwoord van één van zijn geschriften bedankte hij daarom uitvoerig de stad Bolsward voor het asiel dat hem en zijn familie destijds was verleend. Een daad van menslievendheid, zo oordeelde de predikant Bogerman.

En nu

Goed, het is niet altijd mogelijk om lessen uit het verleden te trekken en vaak kan men dat ook maar beter laten. De geschiedenis herhaalt zich nooit exact hetzelfde. Maar toch.. Wat zou het mooi zijn als over een jaar of twintig een bekende wetenschapper, een gevierd kunstenaar of een sportheld de Kollumers zou bedanken voor het gastvrije onthaal dat hem en zijn familie werd geboden toen zij op de vlucht waren voor geweld en verdrukking.

Vijftien jaar Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden

René Kunst

Ter gelegenheid van de fusie van de in 1985 opgerichte Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden met de stichting Aed Levwerd, verzocht men mij om een uiteenzetting over de betekenis die de Studiegroep voor de geschiedschrijving van de stad heeft gehad. Bij deze mijn persoonlijke visie.

Tussen 1985 en 2000 is er op het terrein van de Leeuwarder geschiedschrijving heel wat gebeurd. De bibliografische overzichtjes 'Leeuwarder geschiedenis in opbouw', die in de *Leeuwarder Historische Reeks* II, IV en VI zijn verschenen, vermelden voor die periode exclusief over Leeuwarden twee dissertaties, één op sociaal-economisch en één op taalkundig terrein. Bovendien kunnen er zeker een twintigtal 'Leeuwarder' artikelen of boeken worden aangewezen die het onderzoek structureel verder op weg hebben geholpen, op demografisch, economisch, sociaalhistorisch en politiek terrein; maar ook de zich aan deze gebruikelijke categorisering onttrekkende periode van de middeleeuwen werd vernieuwend onderzocht. Daarnaast tonen de overzichten een met de tijd groeiend aantal van in totaal enkele honderden artikelen en (gedenk)-boeken van soms specialistischer, soms populairdere aard. En uiteraard moet ook op de breed georiënteerde studies

(waaronder ook weer enkele proefschriften) worden gewezen waarin voor Leeuwarden althans een substantiële plek is ingeruimd.

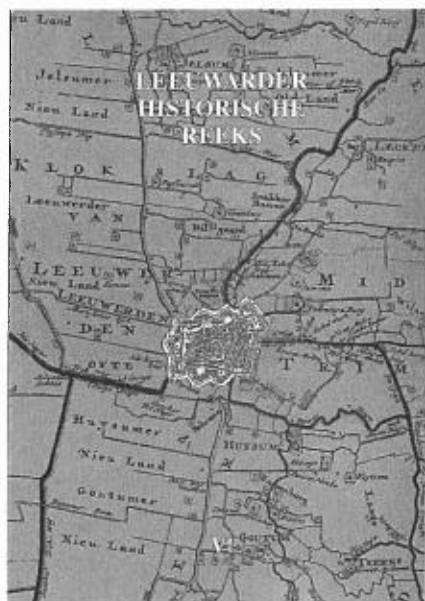
Veel van dit werk is geschreven door mensen die (ook) in de Studiegroep actief zijn geweest. Maar het blijft natuurlijk de vraag of het er zonder de Studiegroep niet gekomen zou zijn. Een ondubbelzinnig antwoord zal in veel gevallen niet te geven zijn, maar in het algemeen valt er wel iets zinnigs over de betekenis van de vereniging te vertellen.

Stimulering en structurering

In 1985 was het onderzoeksklimaat zich al een tijdlang gunstig aan het ontwikkelen. Met name het universitaire onderwijs had het terrein van de lokale geschiedenis en daarmee ook het Leeuwarder Gemeentearchief 'ontdekt' en er waren hier al een aantal belangrijke studies voltooid, zoals de doctoraalscripties van - in chronologische volgorde - Geurt Collenteur c.s., Jan van der Woude en Paul Kok, alle op het geliefkoosde sociaal-economische terrein. Het idee van een Leeuwarder historische werkgroep, door mij als gemeentearchivaris samen met Douwe Kooistra en Hotso Spanninga ontwikkeld, vond bij de meeste mensen een gunstig gehoor en al spoedig werden onder anderen ook Geurt Collenteur, Paul Kok, Marten Meijer, Meindert Schroor en Jan van der Woude dragende krachten. Zij vormden een informele, erg prettige en enthousiaste club, die zich aanvankelijk nog geen concretere doelen had gesteld dan de stimulering en structurering van de bestaande onderzoekspraktijk. Al snel diende de regelge publicatie van een intern verenigingsblad (de *Nieuwsbrief*) en van de meer naar buiten gerichte *Leeuwarder Historische Reeks* zich aan als een voor de hand liggende activiteit en men mag aannemen dat deze media een mis-

schien niet precies traceerbare maar zeker reële 'aanzuigende' werking op het historisch onderzoek hebben gehad. Hiernaast werd een onderzoeksplan opgesteld: een 'programma' van maar liefst vier fasen verried de ernst waarmee de zaken werden aangepakt. Eerst diende er 'kaderscheppend en verkennend onderzoek' te worden verricht (voor de verdere detaillering worden verwezen naar *Nieuwsbrief* nr. 5), vervolgens 'voorwaardenscheppend' en daarna nog eens 'nader onderzoek op deelreinen', waarna de tijd zou zijn aangebroken voor een stadshistorische synthese (wetenschappelijk en populair), als ook voor een mentaliteitsgeschiedenis! De eerste fase, van de terreinverkenning, werd in 1990 voltooid en het resultaat werd neergelegd in het *Rapport historisch onderzoek Leeuwarden. Over de mogelijkheden tot structurering en ontwikkeling*, dat samen met een verzoek om structurele subsidie en een beleidsplan (zie *Nieuwsbrief* 14) aan het gemeentebestuur werd voorgelegd. Ten behoeve van deze subsidieaanvraag werd voor de inmiddels met onder anderen Johan Frieswijk, Alexander Jager, Goffe Jensma, Yme Kuiper, Gilles de Langen, Paul Noomen, Harm Nijboer, Tom Sandijck,

Rolf van der Woude en Klaas Zandberg uitgebreide Studiegroep de verenigingsvorm aangenomen, maar werden vooral de inhoudelijke doelstellingen strakker aangetrokken. Het beleidsplan behelsde naast voortzetting van de bestaande activiteiten onder meer een vergrotinge aandacht voor popularisering (in 1991 gerealiseerd met de eerste lezing in theater Romein) en de instelling van de Eekhoffprijs, die er onder de hoede van het Gemeentebestuur inderdaad kwam en vervolgens tweemaal werd uitgereikt. Maar vooral werd de rol van de Studiegroep in het Leeuwarder lokaal-historische onderzoek gestalte gegeven in de voorgenomen vervaardiging van een nieuw Leeuwarder geschiedenisboek, dat vóór het jaar 2000 zou moeten verschijnen.

Standaardwerk

De subsidieaanvraag werd door het Gemeentebestuur grotendeels gehonoreerd en de vereniging kon voort op haar nieuw ingeslagen weg. Nieuwe actieve leden dienden zich aan, onder anderen Christien Boomsma, Jan Faber, Onno Hellinga, Durk Henstra, Corien Rattink en Joke Spaans (en uiteraard vielen oude weg; méér dan vijfentwintig leden heeft de Studiegroep als vereniging met alleen 'werkende leden' nooit gehad). Het geschiedenisboek (toen nog als 'de monografie' aangeduid) zou temidden van alle activiteiten een dominante plaats in gaan nemen. Al spoedig werd het overigens duidelijk dat een termijn van ten hoogste tien jaar te kort zou zijn om van het boek het brede *naslagwerk*, de encyclopedische synthese van feiten en cijfers, te maken die voor de vierde fase van het 'programma' min of meer was voorzien. In 1991 werd door een voorbereidingscommissie een rapport uitgebracht waarin de opzet van het boek in die zin werd toegespitst dat Leeuwardens centraliteit binnen zijn Friese en Nederlandse context als rode draad zou gaan fungeren. De vervolgens aangetreden redactie heeft de opzet nog nader bepaald met de introductie van een tweede centrale vraagstelling: hoe hebben met name politieke intrige, economisch handelen en sociale zorg de machtsverhoudingen binnen de stedelijke samenleving bepaald? Met beide specificerende invalshoeken werd de opzet van het boek dus in zekere zin versmald, maar deze beperking werd wezenlijk gecompenseerd doordat het boek een markante mentaliteits- of cul-

tuurhistorische dimensie kreeg: de mens als direct onderwerp en voorwerp van de historische ontwikkelingen moest zoveel mogelijk op de voorgrond worden gesteld, hetgeen culmineerde in de 'zelfbeeld'-hoofdstukken waarmee de periodedelen werden afgesloten en waarin de menselijke *beleving* zelfs tot thema gekozen werd. Het is met name die cultuurhistorische dimensie waarmee *Leeuwarden 750-2000* aan het Leeuwarder historische onderzoek een vernieuwende bijdrage heeft geleverd. Vermeldenswaard is ook, dat in dit boek voor het eerst een doorlopende lijn werd getrokken door de *politieke* geschiedenis van de stad, in elk geval vanaf ongeveer 1580. Ook de behandeling van de periode daarvóór heeft nieuwe gezichtspunten opgeleverd: de zestiende en vijftiende eeuw werden überhaupt voor het eerst aaneengesloten beschreven en de twee eerste hoofdstukken over de periode vóór 1435 tonen sedert de dissertatie van Schuur een aanzienlijke vooruitgang in methode en resultaat. De makers van het boek zijn op een paar punten natuurlijk ook op lastige tekorten aan kennis van 'feiten en cijfers' gestuit, waar hier ook wel even op mag worden ingegaan. Met name de auteurs van de 'zorg'-hoofdstukken ontbeerden het materiaal om naast de armen- ook de medische en de onderwijszorg een volwaardige behandeling te geven; Leeuwardens belangrijke *centrale functie* op het terrein van de maatschappelijke zorg kwam hierdoor in het geheel niet aan bod (de verantwoordelijkheid voor de armen bleef in elk geval sedert 1531 wettelijk tot het eigen territorium beperkt). Ook zouden met meer sociaal-culturele kennis de 'zelfbeeld'-hoofdstukken gebaat zijn geweest. De auteurs voor de twintigste eeuw hebben eveneens met een beperkte stand van onderzoek te kampen gehad. Het is kortom duidelijk dat de nieuwe historische vereniging naast haar populariserende doelen onverminderd aandacht zal moeten blijven besteden aan het wetenschappelijke onderzoek; ook het *Rapport historisch onderzoek Leeuwarden* van 1990 laat zien dat er nog veel te doen valt.

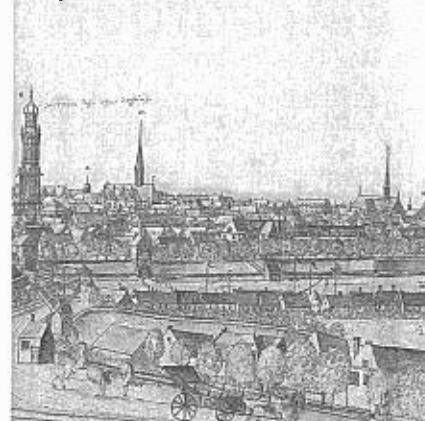
Waardige afsluiting

Al met al staat vast dat *Leeuwarden 750-2000* voor het Leeuwarder historisch onderzoek andermaal een belangrijke nieuwe stimulans moet kunnen betekenen. Het heeft in elk geval totnogtoe een gunstige ontvangst gekregen, die

Leeuwarden

750 - 2000

Hoofdstad van Friesland

zich niet tot de traditionele onderzoekerskringen heeft beperkt. Er zijn Leeuwarders die het boek hebben gekocht 'vanwege de mooie plaatjes en om er af en toe een stukje in te lezen'. Dat is een functie waarvoor men zich niet hoeft te schamen en die bovendien de mogelijkheid van verdere ontwikkeling in zich draagt. Zo vormt dit boek een waardige afsluiting van vijftien jaar Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden. Samen met de in de *Leeuwarder Historische Reeks* verschenen voorstudies en de bescheidener publicaties in de *Nieuwsbrief* vormt het de meest tastbare erfenis van een club, waarvan de grootste kracht misschien wel in zijn informele en niet gebonden karakter gelegen heeft. Dat hij 'in den lande' waarschijnlijk vrij uniek was, zowel qua niveau als qua karakter, hebben de initiatiefnemers in 1985 niet geweten. Maar waarschijnlijk zou het ze ook niet hebben geïnteresseerd: voor overwegingen van prestige was hun enthousiasme te oprecht en hun engagement te groot.

De kolleksje Van Harinxma thoe Slooten

Alve Fryske alba amicorum wer foar it ljocht

Klaas van der Hoek en Kees Thomassen

Ein 1999 krige de Koninklijke Bibliotheek (KB) troch oankeap de saneamde kolleksje Van Harinxma thoe Slooten yn besit: alve prachtich moai útfierde alba amicorum, yn it lêste kwart fan de sechtjinde en de earste helte fan de santjinde ieu oanlein troch leden en foarteam fan it laach Van Harinxma thoe Slooten. It ferskynsel 'album amicorum' - in boekje dêr't de eigner ynskripsjes yn sammele fan freonen (dêrfandinne de namme: 'freoneboek') en achteaarre kunde - hat in wichtige dokumintêre betsjutting. Sa ek de kolleksje van Van Harinxma thoe Slooten: de alve alba drage in fracht oan biografyske, genealogyske en heraldyske gegevens oan en biede yn gearhing in better ynsjoch yn famyljereleasjes, 'netwurken' en kultureel eachweid fan de doetiidske Fryske elite.

Sân ton

Yn kranten, foar de radio en op televysje en ynternet is rom omtinken jûn oan de oankeap. Foar it earst sûnt se yn 1915 te Ljouwert op in útstalling 'ten bate van het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914' lein hiene, koe it publyk de boekjes wer bewûnderje. Hobbe Baardt van Sminia hie net oerdreaun doe't er yn de *Nieuwe Friesche Volksalmanak* fan 1858 op it belang fan de kolleksje wiesde. Acht fan de alve alba bespruts er yngeander yn twa artikels yn *De Vrije Fries* fan 1859; in tredde artikel kaam er troch syn ferstjerren net mear oan ta. Yn de jierren tachtich hawwe ferskillende ûndersikers war dien om it bewarplak fan de alba te efterheljen, mar omdôch. Sa't no dan bliken dien hat, binne se al dy jierren ferside bleaun by leden fan de famylje Van Harinxma thoe Slooten. De oankeap fan dizze werûntdutsen skat wie de djoerste yn de skiednis fan de KB: der moast úteinlik sân ton op it kleed komme. Dat bedrach waard opbrocht mei stipe fan sân sponsors, oertsjûge fan de grutte kultuerhistoaryske wearde fan de alba ôfsûnderlik en de mearwearde fan de kolleksje as gehiel. Troch de oankeap waard ferhoede dat de kolleksje mûlk op in feiling bedarje soe en dan grif útienfalle soe en oer alle wynstreken ferspraat reitsje. Foldwaning om it feit dat de boekjes no mei-inoar yn ús nasjonale biblioteek koestere wurde en dêr foar serieus ûndersyk beskikber binne, liket dan ek mear op syn plak as it tsjirmjen fan de Hurdegarypster dy't yn de *Ljouwerter Krante* fan 21 desimber 1999 ornearre, it wie 'een cultureel drama' dat er foar dit Fryske erfgoed net op 'e fyts nei Ljouwert kin mar mei de trein nei Den Haach moat.

Wapen en ynskripsje fan grytman Doeke van Jongema yn it achtkantige album fan Homme van Harinxma jr (ill: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Wichtige boarne

De alve alba binne op ûnderskate wizen en tiden ûnderdiel fan de kolleksje wurden. Sa is it album mei de âldste bydragen, dat fan Joast van Ockinga, oerpake oan memmekant fan Jel van Harinxma thoe Slooten (1649–1677). Van Ockinga garre yn 1576 in foech tweintich ynskripsjes byinoar tidens syn stúdzje oan de troch Philips II stifte universiteit fan Douai. Om't de matrikels fan dy universiteit net oerlevere binne, foarmet it album fan de blykber goe-katolike Joast in wichtige boarne foar de skiednis fan dat kontra-reformatoaryske bolwurk. Yn it folgjende desennium wiene der twa echte en in oantrode Van Harinxma dy't in album oanleine. Ien fan har wie Homme van Harinxma sr. (†1604), dy't him yn 1580, tegearre mei syn broer Ernst, ynskriuwe liet as studint yn Leien en fan dat jier ôf oan 1598 ta in album byhâlde. Ernst sil grif ek ien hân hawwe, mar dat is dan better net te witten ferskieden. Al bewarre bleaun binne de alba fan harren suster His en dy har

man Meinte van Idzarda (†1618). De lêste spaande yn 1586–1589 as reislustich studint langere of koartere tiid om yn Cambridge, Londen, Heidelberg, Frankfurt en Genève, en hie yn al dy fiere oarden syn album foar de greep. Syn lettere oare helte hâlde har album fan 1587 ôf mar leafst fjirtich jier yn gebrûk. De bydragen binne sawat alle gearre pleatst troch (manlike en frou-

like) leden fan Fryske aadlike slachten, lykas de Van Aylva's, de Van Eysinga's en de Van Heringa's. Hiel keunstich is de bydrage dy't Hessel van Ostheim oanbrocht of, wierskynliker, oanbringe liet: in fyn knipwurkje tsjin in reade eftergrûn, dêr't namme en wapen fan Hessel, it jiertal 1589 en in lytse jachtsêne yn ferarbeide binne.

Ynbannige sjarme

Yn it earste desennium fan de santjinde ieu binne it opnij twa froulju dy't mei in album úteinsette. Fan 1604 ôf oan har trouwen ta socht en krige Geertruydt van Engelsteedt (†1643) – in dochter fan in suster fan Homme, Ernst en His – benammen yn de rûnten fan de Fryske en Grinslanner adel gâns bydragen foar har moaie album. Dat fan Knier van Douma (†1651) – ien fan har beppesusters troude mei Piter, in soan fan Ernst – is hiel wat beskiedener: de net mear as trettjin ynskripsjes, pleatst tusken 1605 en 1611, binne beheind ta in namme en

in devys by in kreas ynskildere wapensjabloan. Foarm en ynhâld ferliene it boekje in ynbannige sjarme.

Aristokratyske alluere

Yn kontrast dêrmei stiet it album fan Jel van Roussel (†1669), dat yn opset en útwurking in aristokratyske alluere hat. It bestiet alhiel út perkaminten blêden yn in brokaten bân en telt binnen de kolleksje de measte ynskripsjes (67), wapenschilderings (39) en yllustraasjes (14), oanbrocht tusken 1616 en 1645. De earste yllustraasje kipet der al dalik út: wy sjogge in treftich klaaide dame – Jel sels? – as Venus troanjen op in prealwein, lutsen troch in liuw en in loaihoars oan de leie fan Cupido. Oer de (nea troude) Jel is oars net folle bekend. Har album rekke nei alle gedachten pas binnen de famylje troch it houlik fan Piter Ernst van Harinxma thoe Slooten (1679–1716) mei in Godefrida Molenschot. Tusken 1625 en 1631 ûntstienen de tige nijsgjirrige alba fan de trije soannen fan Ernst: de twilling Homme jr. (1607–1663) en Juw (1607–?) en harren jongere broer, de niisneamde Piter (1610–1669). De jonges lutsen meastentiids mei inoar op en diene, mei har alba yn de rânsls, trijeresom universiteiten oan te Frjentsjer, Leien, Parys en Orléans, wylst Juw en Piter ek noch tegearre yn Angers omseagen. Fangefolgen hawwe de alba in grut tal ynskriptoaren mienskiplik. Dêrmei biede dizze boekjes in prachtige gelegenheid ta it bestudearjen fan 'ynskripsjegedrach': beheinde in man as de Frjentsjerter heechlearaar Bernardus Schotanus, dy't yn alle trije alba foarkomt, him ta standertrepertwaar of krige elk fan de jonges fan him in op de persoan tasniene ynskripsje? It album fan Hans van Wyckel (1617–1659) is troch syn pocketformaat (7,5x10 sm) tige gaadlik om mei op reis te nimmen. Mar Hans wie no krekt gjin globetrotter en allikemin in fûleindich hanteke-ningsjager: yn 1635–1636 fûn er te

Actaeon sjocht by fersin de baadsjende Diana en wurdt foar straf yn in hart feroare. Kopy yn gouache nei in print fan Tempesta, yn it album fan Piter van Harinxma (ill.: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Frjentsjer, Leien en Grins al mei al 13 ynskriptoaren ree. Hans syn neiteam hat it boekje neitiid in twadde bestimming jûn: 64 siden binne fold mei bytiden oandwaanlike notysjes oangeande it wol en wee fan de Van Wyckels oan 1697 ta. It album is miskien pas nei 1857 oan de kolleksje tafoege.

Hegerein en netwurk

Oars as printe boeken yn dy tiid gong in album nea de wrâld yn sûnder bân. Goudstimpele inisjalen of in namme op 'e bân meitsje fuortendaliks dúdlik wa't it tabehearde. Sa is de perkaminten bân fan it album fan Homme sr. bestimpele mei de namme 'Homerus van Harinxma', it biedwurd 'Honos Virtutis Hostimentum' en de beide wapens fan heite- en memmekant. Soms tsjut in jiertal oan wannear't de albumhâlder it boekje yn gebrûk nommen hat. Alle alba yn de kolleksje stekke lokkigernôch noch yn harren oarspronklike bantsjes, gauris ynklusyf de slútlinten. Fjouwer binne der fan fluwiel en ien is fan swart brokaat mei sulveren blêden en blommen. It tal bekende tekstile alba-bannen komt dêrmei fan tsien op fyftjin, wylst Jel har juwieltsje fan brokaat sels folslein unyk is. Ek de achtkantige foarm fan it album fan Juw is tige útsûnderlik.

Trochsketten printeboeken

De earste bydrage oan in album belanne komselden yn in alhiel 'leech' boekje. Sa wie mannich sechtjinde-ieusk album yn earste opset feitliks in mei blanko blêden trochsketten eksimplaar fan in printe boek, ornaris in mei houtfiken of gravueres yllustrearre emblembondel fan bygelyks Alciati, Reusner of Sambucus. In aardich foarbyld fan dy praktyk is it album fan Homme sr. Syn kar foel lykwols net op in emblembondel, mar op it no tige seldsume *Neuwe Lyvische Figuren* (Frankfurt 1573), dêr't de kopergravueres mei sênes út 'e Romeinske skiednis gâns grutter en moaier fan binne as de printsjes yn in trochsneed bondeltsje emblemata. It album fan Knier van Douma is in seldsum spesimen – yn Nederlân is mar ien oar foarbyld bekend – fan in foarprinte album amicorum: behalven dat eltse side by oanskaf al foarsjoen wie fan in printe borduere, wie op elts blêd ek âlfêst in sjabloan fan in wapenskyld drukt. Foarm en tabehearren fan dy skylden meitsje se inkeld geskikt om ynskildere te wurden mei de wapens fan manlju; dy fan froulju hawwe ommers in rûtfoarm en misse helmteken en dekkleden. Dat hat Knier en har freondinnen der dochs net fan wjerhâlden en lit yn dit album

Fjildslach mei ruters dy't de wapens fan Fryslân en Van Donia op harren skylden hawwe. By in ynskripsje fan Frans van Donia yn it album fan Geertruydt fan Engelsteedt (ill.: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

de 'manlike' skyldsjabloanen ynskilderje mei harren eigen blazoenen. Mar it moaiste eksimpel fan funksjoneel yn-rjochtsjen-foarôf leverje de alba fan de bruorren Homme, Juw en Piter. Der binne nammentlik oanwizings dat harren alba al foarsjoen wiene fan in stikmannich wapenschilderings en tsjinoerlizzend byldwurk doe't de jonges de boekjes krigen fan harren heit Ernst. Dy wapens binne fan famyljes út 'e Fryske hegerein, mei fertsjintwurdigers yn rûnten dêr't Ernst – lid fan it Hof fan Fryslân – sels ek diel fan útmakke. It liket derop as woe Ernst sa syn soannen oanpoene om dy pommeranten bylâns te gean foar in ynskripsje by harren al oanwêzige, mei soarch útfierde en fan yllustraasjes beselskippe wapens: in aardige earste entree yn it 'netwurk'. Wat dizze ferûnderstelling ûnderstretket, is it feit dat fjouwer wapens it sûnder ynskripsje stelle. Wie de ferhâlding ta it hearskip dat de ynskripsje leverje moatten hie ûnderwilens bekuolle of wie er faaks foartiids ferstoarn?

De gelearde wearld

Ornaris wie de eigner fan in album amicorum studint, dy't âlderwenst in 'peregrinatio academica' makke lâns universiteiten yn binnen- en bûtenlân. De ynskripsjes yn sa'n album komme uteraard fan befreone meistudenten, mar ek fan heechachte perfesters en oare lju fan oansjen. Sa fong Meinte van Idzarda yn it koarte skoft (net mear as in wike) dat er yn Genève omstapte nêst ynskripsjes fan mar leafst njoggen greven (twa fan Nassau, fiif fan Solms en twa fan Sayn) ek ien fan nimmen minder as Theodorus Beza, ien fan de grûnlizzers fan it kalvinisme. Mar soksoarte ynskripsjes wjerspegelje faaks dochs earder nocht oan 'autografejacht' fan de eigner as de sosjale kontakten dy't er omfierrens opdie of neistribbe. Blêdzje jo de alba troch, dan ropt de gelearde wearld fan dy tiid jin ta. Frjentsjerter perfesters komme allinne yn de jongere alba foar; de oprjochting fan de earste en iennichste Fryske universiteit yn 1585 kaam foar Joast, Homme sr. en Meinte te let. It oars net yntinsyf brûkte albumke fan Hans van Wyckel befettet dochs mar moai ynskripsjes fan heechlearde kopstikken as Adrianus Metius, Georgius Pasor, Henricus Rhala, Bernardus Schotanus en Johannes Maccovius. Ek de alba fan de bruorren Homme, Juw en Piter hawwe bydragen fan de lêste twa – beide benadere op deselde dei, koart foardat de jonges nei Leien ôfsetten.

De Leidske universiteit is yn it album fan Homme sr. fertsjintwurdige mei ynskripsjes fan pommeranten as Justus Lipsius, Bonaventura Vulcanius en Hugo Donellus, en mei it wenstige motto 'Labore et Constantia' fan akademyprinter Christoffel Plantijn. De pas letter ferneamde Leidske perfesters Franciscus Junius en Johannes Polyander bûgden har al oer it album fan Meinte doe't se noch studearren yn respektivelik Frankfurt en Heidelberg. As heechlearaar soe de lêste noch bydrage oan de alba fan de trije bruorren, lykas ek gelearden as Franco Burgersdicius en Johannes Bogerman (predikant te Snits en Ljouwert en bekend as synoadefoarsitter en bibeloersetter) dat diene.

Sitatenbondels

De akademyske foarming fan de ynskriptoaren lit him danich jilde yn fertoan fan geleardens troch sitaten, trochstrings yn it Latyn, nei de Skrift, nei teologen en klassike auteurs. Geleardens hoegden jo nammers net paraat te hawwen: it album fan Joast bygelyks befettet in repertoarium mei 'sententiae' fan Seneca, Cicero, Horatius en oaren – noflik as jo ris om in tapaslike ynskripsje ferlegen sitte. Dat miskien gappe it ek wol wider as it biet mei de talekennis fan Antonius Watsonius oftewol de Chichester biskop Anthony Watson, dy't it album fan Meinte ferrike mei stichtlike sitaten yn it Hebriensk, Latyn en Ingelsk. Geleardens wie oars manljuswurk. Net yn ien fan de studinte-alba, mar al yn it album fan Jel van Roussel is in ynskripsje bewarre bleaun fan ús eigen Fryske 'femme savante', Anna Maria van Schurman. Sy beheint har lykwols ta in koart devys: 'La vertu couronne la noblesse'.

Pikante strofen

Treffender as it fertoan fan belêzenens binne de op skrift stelde bliken fan tagedienens dy't bewize dat de albumhâlder tidens syn studintetiid hechte freonskippen sleat. Net dat it ûnderskied tusken de taal fan it hert en de holle frase altiten like helder is. Janus Cruterus, de letter sa ferneamde heechlearaar yn Genève, fereare Homme sr. mei in lang Neolatynsk gedicht en boppedat mei in Nederlânsk-talich rymstik dat de freonskip tusken beide spitsen mytologyske proporsjes jout om te einigjen mei: 'Wat paer is dat / wiens Liefde fier des Doots fel schicht niet kan verkouden?' Gefoelsutering of inkeld fernimstige retoarika? Feit is dat it hjirre al giet om ien fan de earste Nederlânsk-

talige fersen yn de doetiids tige nijmoadrige sonnetfoarm. De soargeleazens dy't eigen hjit te wêzen oan it studintelibben hat binnen de kolleksje gjin al te grutte ôfglâns krigen, mar skimeret yn guon alba dochs hjir en dêr troch. In aardige fisualisearring derfan is te finen yn it mei trije kostúm-ôfbyldings en fiif gouaches ferluchte album fan Joast van Ockinga. Sa jout ien fan de gouaches wer hoe't in fleurich selskip fan fammen en feinten in plesiertochtsje makket yn in troch twa allike fleurige hynders lutsen kapwein. It meast studintikoas binne de alba fan de trije bruorren. Harren Ljouwerter skoalhaad Edo Neuhusius joech Juw by syn fertrek nei de Frjentsjerter akademy noch al dizze warskôging mei: 'Mente caret Bacchus, nox fronte, Cupido pudore / Et loca sola metu: quattuor ista fuge' (Bacchus ûntbrekt it oan besinning, de nacht oan foechsumens, Cupido oan skamte en iensume oarden oan eangst: gean dy fjouwer út 'e wei!). Mar Homme krige fan syn maat Arent van Loo koartswiliger rie: 'Spelen sonder const / Mijnnen sonder gonst / vrijen sonder genieten / dat soude de duivel verdrieten'. En Douwe van Aylva besocht yn it album fan Piter geast en fleis te ferienigjen mei: 'Mon Espoir en Dieu & en madame / l'un pour le corp & l'autre pour l'ame', om der lakonyk oan ta te heakjen: 'C'est une chose naturelle / de coucher avec une Damoiselle'. It zjenre mei dan syn woartels hawwe yn it universitêre fermidden, al gau wie it album amicorum net inkeld mear foarbehâlden oan studearjende jongehearen. Ek jongedames leine, fier foardat it zjenre ferwurde soe ta it hjoeddeiske poesy-album, wolris sa'n boekje oan, al waard it mei har trouwen ornaris ôfsletten. Bluisterige nocht oan ûnnocht is yn dy alba meast ôfwêzich, mei it rymke dat in Alexander Magnus van Burgckstorff,

Knipwurkje mei in lytse jachtsêne by tapaslike rymkes fan Hessel van Ostheim yn it album fan His van Harinxma
(ill.: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Fleurich jongfolk giet der mei de kapwein op út. Yllustraasje yn it typyske studinte-album fan Joast van Ockinga (ill: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

faaks minder op 'e hichte mei de lokale seden, achterliet yn it album fan Jel van Roussel as ynsidintele útsûndering: 'Bon vin belle Dames et bonne viande / Pendu soit il qui plus demande'.

Romantyske leafdesdichten

Frouljus-alba funksjonearje gauris as in soarte fan balboekje op 'e houliksmerk. Nim bygelyks it album fan Geertruydt van Engelsteedt. Frijer Joast van Welvelde makke har dêr op rym yn dúdlik as in jager nei har op jacht te wêzen: 'Ick hebbe een wijlt ijn mijner jacht / het welcke ich jaegde dach vnt nacht / Moecht ick des wildts geneten/mij en solde gene jaegen verdreten'. Frans van Jongema smiet it oer in oare boech. Syn bydrage is yllustrearre mei in sêne út it apokryfe bibelboek Tobias: we sjogge hoe't Tobias, de fisk dy't er fongen hat ûnder de earm, mei help fan de ingel Rafaël in rivier oerstekt. Hoopfol skreau Jongema derûnder: 'Och had ick een die my so nae myn lyeff geleyde / hoe willigh soud ick my voort tot de reys bereyde'. Mar by eintsjebeslút is it Frans van Donia dy't syn beide konkurrinten oertroevet. Hy liet yn Geertruydt har album in prachtich moaie belegeringssêne oanbringe, mei op 'e foargrûn ruters mei de wapens fan Fryslân en Van Donia op harren skylden, en skreau dêrnjonken: 'Hannibal vande Carthaginenses benijdt, heeft haer duer geduldicheyt ouerwonnen / Alsoo oock een Amatuer wel crygt dat hem meest van anderen word't vergonnen'. Geertruydt wie ferkocht. Yn 1618 troude se mei Frans van Donia. Kurieus yn dit ferbân is in yllustraasje yn it album fan Jel van Roussel, dy't sjen lit hoe 't twa jongkeardels op oanwizing fan in âldere hear mei ynmoed nei de ûnderste tûken fan in mânske beam rikke. Wat hjir ûntbrekt mar op soortgelikense foarstellings yn doetiidske embleem-

bondels al oanwêzich is, binne de trouble frommiskes dy't as fette downen op 'e tûken sitte: út frijen gean is as ripe apels plôkje út in beam. Mar hjir is de foarstelling om sa te sizzen partikularisearre: ynstee fan emblematiske joffers yn de beam hinget oan in tûke it rûtfoarimige wapen fan Jel van Liauckama, net liker as hâldt sy de manlike leden út 'e rûnte fan har freondinne foar: ek ik bin (mei wat muoite) 'zu haben'!

Ynspiraasjeboarne

Wa't ynteresse hat foar skilderkeunst fan Fryske grûn, sil benammen niiget hawwe oan de achttjin yllustraasjes yn de alba fan de trije bruorren. De ûnderwerpen – meast allegoarysk en mytologysk – binne op it earste gesicht net altiten maklik thús te bringen, mar Baerdts van Sminia wie mis mei syn ferseuchting dat guon nuodlik te tsjuten foarstellings wol 'geheel uit het brein der vervaardigers ontstaan' wêze soene. In foarriedige speurtocht brocht nammentlik oan it ljocht dat frijwat fan de

gouaches sekuere kopyen binne nei printen fan Gerard de Jode, Antonio Tempesta en Virgil Solis (of de anoniemus dy't syn printen tige krekt neifike), sa't dy te finen wiene yn emblembondels en útjeften fan Ovidius syn *Metamorfosen*. Grutte kâns dat by langer sykjen foar eltse yllustraasje in direkte ynspiraasjeboarne fûn wurde kin.

Ien wurdje Frysk

Sa sille op Fryslân oriïntearre ûndersikers fan útienrinnende dissiplines yn dizze alba grif net minder stúdzjemateriaal fine as op yntellektuele en universiteitsskiednis rjochte histoarys, mar de frisist komt wer oan krapperein. In bewyske Frysk yn rym of ûnrjm út 'e pinne fan sa'n sechtjinde- of santjinde-ieuske elite-Fries, it soe ek te moai west hawwe. Nee, sels nammen as Homme, Juw en Piter steane nea yn dy foarm yn de alba: dêr hjitte se fan 'Homerus', 'Julius' en 'Petrus'. It iennichste wurdje Frysk yn dizze alve alba is fan resinter datum. Doe't de alba eigendom wiene fan kommissaris fan de keninginne P.A.V. van Harinxma thoe Slooten, waard dat fan Homme sr. gauris foarlein oan keninklike gasten. Fangefolgen befettet it neist hantekeningen fan sechtjinde-ieuske Fryske Nassaus ek de sinjatueren fan keninginne Wilhelmina, prins Hendrik, prinsesse Juliana en prins Bernhard. It wie Juliana, dy't har as sânjierrich(!) famke by it tafoegjen fan de mannichste weage oan: 'Ljouwert 29 Januari 1917'.

Klaas van der Hoek en Kees Thomassen binne respektivelik as projektmeiwurker Bijzondere Collecties en as konservator nei-midsieuske hânskriften ferbûn oan de Koninklijke Bibliotheek yn Den Haach.

Twa jongfeinten besykje om 'fruchten' te plukken út in beam, mei it wapen en it motto fan Jel van Liauckema. Yn it album fan Jel van Roussel (ill: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Friese meisjes op zoek naar een toekomst

Twée Friese dienstboden

Jannie Poelstra

Dienstboden bevinden zich in een toestand die 'merkelijk van die der onafhankelijkheid en vrijheid verschilt'. Deze toestand brengt plichten mee, zoals: 'onderwerping, gehoorzaamheid, bescheidenheid, trouw, ijver, orde, reinheid en eerlijkheid'. Gouvernante Elise Schiotling schreef deze woorden in 1852 in haar leidraad voor werkgevers *De behandeling van dienstbaren*. Niemand koos volgens haar vrijwillig voor een dienstbodenbestaan. Wie elders werk kon vinden, bleef vrij. Toch was ruim vijftig jaar later 40 % van de vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam in andermans huishouding. In Friesland bedroeg dat percentage in 1909 bijna 50 en voor de ongehuwde vrouwelijke beroepsbevolking ruim 60. Veel Friese meisjes dienden bovendien buiten Friesland.

Nine van der Schaaf vertrok in 1899 vanuit Akkrum naar Den Haag, Pietje de Wit uit Makkinga eindigde haar dienstbodenloopbaan in 1935 in de stad Groningen. Dat was niet uitzonderlijk. Een rapport uit 1915 noteerde een 'onafgebroken stroom' dienstmeisjes vanuit de kleine steden en dorpen naar de grote steden. Niet alleen Groningen en Leeuwarden waren bij de Friese meisjes in trek. In Haarlem was rond de eeuwwisseling zestien procent van de dienstmeisjes afkomstig uit Friesland. Drie dochters van beurtschipper Wijntjes van de tramboot tussen Lemmer en Amsterdam, de 'Heerenveen', verruilden Heerenveen voor Amsterdam. Sijke werd daar al snel Sallie genoemd, Wiepkje Willie en Aafje Annie. Wiepkje diende na Amsterdam onder andere in Millingen, Aafje verbleef veel in Wijk aan Zee, waar haar Amsterdamse werkgever zomers villa Henderika bewoonde. Armoede thuis was een belangrijke reden om te gaan dienen. Maar die armoede verklaart niet waarom zoveel meisjes hun heil zochten ver buiten de ouderlijke woonplaats.

Snel van school

In de nacht van 29 op 30 april 1882 werd in het gezin van Sjoerd van der Schaaf en Antje Boetje een dochter geboren: Trijntje, uitgesproken als Trientsje. De naam werd al snel ingekort tot Nine. Zes jaar later verhuisde het gezin - van de vier kinderen waren nog twee in leven - van Terhorne naar Akkrum. Veel geld was er niet. Vader Sjoerd, tot dan timmerman, sukkelde met zijn gezondheid en begon in Akkrum een brandstofhandel in turf en hout, moeder Antje vulde de gezinsinkomsten aan met

het maken van hoeden en het houden van kostgangers. Toen Nine op twaalfjarige leeftijd de school verliet sprak

de hoofdonderwijzer haar vader aan op straat met de vraag wat hij voorhad met zijn dochter. Nine's vader vroeg op zijn beurt wat de onderwijzer ervan dacht. Hij was tenslotte de deskundige. En de deskundige zei, aldus Nine, 'ja, het is voor een meisje toch ook maar het beste om in 't huishouden te gaan.' Nine kwam thuis, maar droomde van een andere toekomst, als schrijfster of toneelspeelster. Nadat ze korte tijd in Leeuwarden werkte op een naaiatelier en hier en daar wat had geholpen in de huishouding, vertrok ze op zeventienjarige leeftijd naar Den Haag.

*Jeugdportret van Nine van der Schaaf, zoals afgedrukt in *Hervormd Nederland* van 31 augustus 1963 (koll. FLMD, Ljouwert)*

Dominee Kossen van de doopsgezinde gemeente had daar relaties en door zijn bemiddeling werd Nine tweede meisje bij de weduwe De Frémery-Hisser. 'Dat gaf de thuis vereiste veiligheid', schreef Nine in haar autobiografie. In haar koffer zat het begin van een roman.

Drie is teveel

Pietje de Wit, geboren in 1913 in Makkinga, was de derde dochter van een petroleumventer. Met 13 jaar ging ze van school, een jaar later in betrekking. 'Wat moesten mijn ouders met drie meiden in huis', schreef ze. Ook haar oudste zus was dienstbode, de tweede was thuis om moeder te helpen. In de omgeving was er nauwelijks ander werk en Pietje kwam als dienstmeid bij een boer in het naburige Donkerbroek. Ze vond het vuile werk op de boerderij 'vreselijk.' Haar werkdag begon om half zeven 's ochtends en eindigde pas om acht uur 's avonds. Vrij had ze alleen op zondagmiddag. Haar verdiensten waren f 100.- per jaar. 'Dat was veel te weinig', aldus Pietje. Nadat ze het afgesproken jaar had uitgediend, solliciteerde Pietje in het naburige grotere dorp Oosterwolde bij een notarisgezin. Haar werkdagen waren nauwelijks korter dan bij de boer. Nog maar vijftien jaar oud was ze verantwoordelijk voor al het huishoudelijk werk, inclusief de was en het koken. Ze bleef een jaar bij de notaris en verhuurde zich toen als kamermeisje aan de burgemeester in Mantgum. Het keukenmeisje kookte maar omdat het burgemeestersgezin regelmatig zonder zat, deed Pietje dat werk er meestal bij. 'Het was veel te zwaar, en veel te veel'. Na twee jaar vertrok ze naar Leeuwarden en weer twee jaar later naar Groningen.

Liever in de stad

Nine's ouders vonden het goed dat hun dochter haar toekomst buiten het dorp zocht. 'Waarom zou je hier altijd blijven?', zei haar moeder. Zelf had ze een jaar in Leiden gediend. Ook haar vader vond dat Nine moest gaan. 'Hij had een bewondering, een zoekende liefde voor het ongewone', aldus zijn dochter, 'een vaag en diep vermoeden van andere bevrediging, die bereikt kon worden als je wat waagde.' Pietjes moeder had nooit gediend, maar ook zij had er geen moeite mee dat haar dochter steeds verder van huis ging. Dienstboden waren al in de negentiende

de eeuw een zeer mobiele groep. Zo kwam in 1840 meer dan de helft van de ruim tweehonderd dienstboden in Dokkum van buiten de stad. De meesten kwamen uit de directe omgeving en vertrokken weer binnen enkele jaren. Niet naar huis maar naar verdergelegen plaatsen. Dat bleef zo. In de jaren 1880-1900 werkten in Dokkum veel dienstmeisjes uit het nabije Oostdongeradeel. Daarvan keerde maar veertig procent terug. De rest trok naar een grotere stad in het noorden of in het westen. Een verslag over de landbouw uit 1901 meldt dat de lange werkdagen veel Friese boerendienstboden deed besluiten de boerderij te verruilen voor een dienstje in de stad. *Ons Streven*, het blad van de Dienstbodenbond, stelde eveneens de boeren verantwoordelijk voor de uittocht van Friese plattelandsmeisjes. Ze hopen 'een betere beloning voor hun arbeid te vinden, beter verzorging en de mogelijkheid van wat te sparen. (...) Ook het groote-stadsleven trekt sterk aan', aldus een rapport uit 1915.

Geen overheidsbescherming

Dienen bij burgers was niet minder zwaar dan dienen bij de boer. 'Ons leven was berekend op een hele dag bezigheid binnenshuis en wat mij betreft ook voor boodschappen buitenshuis', schreef Nine over haar betrekking in Den Haag. 'Vrije tijd had ik niet, de werkdag duurde van 's morgens vroeg tot bedtijd; er waren

wel uren bij die je snipperuren zou kunnen noemen, maar je had geen werkelijke vrijheid, geen armslag in dit leven, elke minuut was onzeker of er wel of niet een opdracht te vervullen was'. Pietje werkte bij de burgemeester van kwart voor zeven tot acht uur 's avonds. 'Vrij had ik alleen om de andere zondag.' Van de overheid hadden de dienstmeisjes weinig te verwachten. Zowel boeren- als burgerdienstboden vielen buiten de arbeidsbeschermende maatregelen. Van sommige wetten werden ze nadrukkelijk uitgesloten, in andere was de werking van de wet beperkt tot arbeid binnen een onderneming. En een huishouding was geen onderneming, aldus een arrest van de Hoge Raad uit 1914.

Van platteland naar stad

De meeste dienstboden bleven, net als Pietje, kort in dezelfde dienst. Kwam er na een jaar geen loonsverhoging, dan zochten ze een andere betrekking. Ook Nine wisselde regelmatig van werkgever. Eind 1904 deed ze de huishouding voor twee maatschappelijk werksters in Amsterdam. In 1907 werkte ze eerst vier maanden in Berlijn en vervolgens korte tijd in Aerdenhout. Daarna woonde ze een jaar bij Albert en Kitty Verwey in Noordwijk. 's Ochtends verrichtte ze naaiwerk voor de zeven kinderen, de middagen en avonden had ze vrij voor schrijfwerk. Nine's geschiedenis was in zoverre uitsonderlijk, dat ze al snel na haar ver-

Nette Dienstboden

van buiten aangeboden en ook altijd gevraagd,
mits van goede zeden en niet brutaal, doch ge-
willig voor hare Mevrouw. Adres: W. WONNINK,
Jacobijnestraat 10.

Kinderjuffrouw

met November buiten betrekking komende, zoekt
als zoodanig plaatsing. Brieven no. 572, Bureau
Stads-Editie O.H.C.

No. 566. A nursery-Governess, thoroughly experienced asks for a condition.
Address Mrs. SPEELMAN, Zuylenstein, Leersum, prov. Utrecht. (1890)

No. 2434. On demande à la campagne près de Zutphen: une Bonne Gouvernante Française ou Suisse, R.P. auprès de trois enfants dont deux garçons vont en classe.
- Adres Mevrouw VAN NAGELL - Van Ampsen, Bemiddelings-Bureau Lochem. (1896)

No. 7168. Finishing Governess

Wordt gevraagd in Den Haag. bij vier kinderen, die 's winters naar school gaan, eene dame, in het bezit van de hulp-acte en vloeiend Fransch sprekend, liefst met kennis van muziek. Lett. C.B. Bem - Bureau Den Haag. Elandstraat 34. (1904)

Voorbeelden van advertenties in het Maandblad van de Vrouwenvereniging 'Tesselschade'

trek naar het westen een onderwijzeressenopleiding kon volgen en naam zou maken als schrijfster. Voor het overige past haar loopbaan in een algemeen patroon. Zowel het snelle wisselen van betrekking als de trek van platteland naar stad waren kenmerkend voor de loopbanen van dienstmeisjes. Een betrekking in een naburig dorp was - in de woorden van Nine - 'geen wezenlijke verandering'. Vertrek naar de stad gaf daarentegen wel de mogelijkheid om nieuwe paden in te slaan.

Voor stadsmeisjes zonder vervolgoopleiding waren er rond 1900 wel alternatieven, in ateliers, fabrieken en het grootwinkelbedrijf. Deze banen lagen vanwege de lage lonen echter buiten het bereik van meisjes van het platteland: je kon van dat geld geen kamer huren. Het dienstje daarentegen betaalde misschien niet veel, maar bood wel kost en inwoning. In de stad Haarlem waren de meeste dienstboden rond 1900 dan ook geboren in een dorp en ruim een derde daarvan was afkomstig uit een dorp in Friesland.

Standverschil

'Ik heb in de jaren dat ik diende veel geleerd, vooral wat het standsonderscheid betreft, en dat was in die jaren heel erg, wat men je steeds deed voelen. Daar heb ik me altijd heel erg aan geërgerd', schreef Pietje de Wit. Op kook- en huishoudscholen was het tot in de jaren twintig van deze eeuw normaal dat aanstaande dienstmeisjes en aanstaande mevrouwen niet in dezelfde

de klas zaten. Net zomin als ze thuis aan dezelfde tafel aten. Veel burgerwoningen, gebouwd na 1900, kenden nog het aparte dienstbodentoilet in de tuin. Slapen op de zolder, afgezonderd van de rest van de familie, was bijna overal regel evenals de eenzame maaltijd in de keuken. Pietje at in bijna al haar diensten alleen, Nine in Den Haag samen met haar collega Doortje. Nine had een scherpe blik voor het standsonderscheid binnen de huishouding. In het gezin van de sociaal-democraat Anton Pannekoek, waarmee ze begin 1907 als hulp in de huishouding naar Berlijn vertrok, at Nine mee aan tafel maar de Duitse werkster niet. 'Mevrouw Pannekoek vond beter van niet. Althans hier in dit land was de afstand te groot, niemand zou er plezier aan beleven, de vrouw zelf zou in zo'n ongewoon geval alleen maar doodverlegen blijven. Men deed dat hier niet, ook niet in socialistische kring.' In het gezin Verwey vond je in de keuken, 'de volkomen gescheiden en zelfstandige wereld van de dienstbode met eigen thee, eigen koffie en eigen bestaan.'

Leerplichtwet

Nine nam zich vanaf haar vertrek naar Den Haag voor om zo snel mogelijk aan het dienstbodenbestaan te ontsnappen: 'ik verlangde me op te trekken.' Ze ontwikkelde zich tot een getalenteerd schrijfster. 'Als ik nu bedenken wat ik bereikt heb', schrijft ze in haar autobiografie, 'dat is veel meer dan niets'. Een van de zusters Wijntjes

werd hoofd van de linnenkamer in het American hotel in Amsterdam. Zij bleef, net als Nine, ongehuwd. Voor Pietje de Wit eindigde de dienstbodentijd met haar huwelijk. Ze was blij dat ze eindelijk 'zelf baas kon zijn.' Ze zorgde dat haar kinderen zich konden ontwikkelen, want dat scholing belangrijk was wist ze uit eigen ervaring. Andere dienstboden hadden dezelfde les geleerd. 'Dat is de wraak van de moeders', zei een voormalige dienstbode. 'Zij wensen hun dochters niet langer bloot te stellen aan de willekeur van de dames.' De verlenging van de leerplicht begin jaren vijftig kwam aan de wens van de moeders tegemoet. Meer meisjes dan voorheen konden een voortgezette opleiding volgen. Bovendien stond het bedrijfsleven te trappelen om goedkope arbeidskrachten. Was in 1930 nog een derde van de vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam als inwonend dienstmeisje of dagmeisje, in 1947 was dat een vijfde, in 1960 een achtste. De keukens waren ook in burgerhuishoudingen het domein van de huisvrouw geworden.

Citaten en gegevens zijn ontleend aan Nine van der Schaaf, *In de stroom* (Amsterdam 1956); een door Pietje de Wit ingevulde vragenlijst uit 1982; en aan Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging* (Amsterdam 1996). Karel Gildemacher verstrekke informatie over zijn oudtantes Wijntjes.

De auteur is als historica verbonden aan de Universiteit van Amsterdam

Bûtermeitsjen yn de njoggentjinde ieu

It ferhaal oer Fryske boerinnen

Liskje Flapper

Op de útstalling *Freules, dames en vrouwen dy't de ôfrûne moannen yn it Ryksargyf yn Ljouwert holden waard, stiene de libbensferhalen fan seis froulju út de twadde helte fan de njoggentjinde en begjin tweintichste ieu sintraal. It gong dêrby om fiif froulju út aadlike en hegere boargerlike fermiddens en ien frou út it arbeidersfermidden. Benammen de boargerlike kultuer sa't dy yn dy tiid stal krige, komt yn 'e útstalling nei foaren. Yn dit artikel wurdt omtinken jûn oan in oare groep froulju, nammentlik de boerinnen en boeredochters fan 'e grutte en middelgrutte boerebedriuwen yn 'e Fryske Greidhoeke yn 'e twadde helte fan 'e njoggentjinde ieu. Dêrby stiet it libben fan Tryntsje Hilarides en har wurk yn 'e bûtermakkerij sintraal.*

Tryntsje Hilarides

Tryntsje Hilarides waard berne op 14 april 1868 op in pleats op it 'Boatlân', in útbuorren tusken de doarpen Peinjum en Surch yn 'e gemeente Wûnseradiel. Sy wie de dochter fan Hiltje Banning en Johannes Hilarides. Har mem wie in dochter fan keapman Banning fan Penjum, in man fan kwizekwânsje. Har heit kaam út it Hilarides-laach, in famylje fan frijsinnige, foarútstribjende, rike en ynfloedrike boeren yn 'e omkriten fan Penjum. De buorkerij fan Johannes Hilarides bestie út sa'n 150 pûnsmiet lân, dat is likernôch 55 hektare, in grut bedriuw yn dy tiid. It noardlik part fan dat lân wie gaadlik foar bou en dêr ferboude Hilarides jirpels, biten en weet. It grutste part wie lykwols gaadliker as

greidlân. Dêrfoar waarden kij holden, mei as wichtichste produkt de molke dy't ferwurke waard ta bûter.

Tryntsje wie de âldste yn 'e húshâlding, nei har kamen noch broer Lammert en har susters Anna en Maaïke. Tryntsje gong yn Penjum nei de legere skoalle. Dêrnei kaam se thús en sil dêr krekt as oare boeredochters meiholpen hawwe by it bûtermeitsjen. Har broer holp mei yn 'e buorkerij en wie foarbestimd om syn heit as boer op te folgjen.

Sekuer wurk

Dat Tryntsje har nei har skoalletiid talei op it bûtermeitsjen, wie foar boeredochters yn 'e Greidhoeke yn dy tiid hiel gewoan. Al fanâlds waard de molke op 'e pleats sels ferwurke, foar it grutste

part ta bûter. Tsiis waard der allinne yn 'e simmer makke fan de ôfdreage molke dy't oerbleau fan it bûtermeitsjen. De boerinne hie nêst de soarch foar de húshâlding en bern ek de lieding by it bûtermeitsjen. Sy waard dêrby holpen troch ien of mear ynwenjende tsjinstfammen en har eigen dochters as dy âld genôch wiene. Sa waard it fak fan mem op dochter oerdroegen. De boerinne hie oan it bûtermeitsjen in flinke taak, dy't mei krektens útfierd wurde moast. Moarns om in oere as fjouwer kaam sy fan't bêd om yn 'e molkenkelder de rjemme fan 'e molke ôf te skeppen. Jûns die se dat noch ris. As de boerinne genôch rjemme sammele hie, waard dy nei in dei suorjen yn 'e tsjerne getten. It hynder yn 'e tsjermole yn 'e skuorre brocht de 'pols' fan 'e tsjerne yn beweging en dêrtroch begûn de rjemme te skiftsjen yn bûterdieltsjes en sûpe. De boerinne moast dêrby goed yn 'e gaten hâlde dat de temperatuer sa konstant mooglik op fiiftjin à santjin graden bleau. Sy die dat troch der kâld of waarm wetter by te jitten. Wie it wetter lykwols te waarm, dan 'brânde' de rjemme en feroare fan kleur. By te lang tsjernjen waard de bûter wiet en slop. Nei it tsjernjen skepte de boerinne de bûterkluten byinoar yn 'e bûteraad en wosk en bewurke de bûter fierder om de lêste sûperesten derút te krijen. Dat bûterbarren moast ek mei de nedige soarch dien wurde oars koe de bûter 'spekkich' (te sâlt) of 'fiskich' (mei de rook fan fisk) wurde of 'bûnt' fan kleur of bleau der kowehier en oar tûch yn sitten.

'Gewichtig aandeel'

Koartsein de kwaliteit fan 'e bûter hong gear mei de kennis en betûftens fan 'e boerinne en har soarch en leafde foar it fak. In goede kwaliteit wie fan grut belang, want út de ferkeap fan bûter moasten foar in grut part de ynkomen fan de buorkerij komme. De bêste bûter krige op 'e merk it stimpel fan 'eerste keur' en dêr waard de heechste priis foar betelle. In boer hie der dêrom alle belang by in frou te trouwen dy't goed bûtermeitsje koe. In goede boerinne die der flyt op om bêste bûter te leverjen en joech it wurk net graach út hannen.

Bûter meitsje yn 'e tsjernherne. Tekening fan Ids Wiersma (Frysk Lânboumuseum, Eksmoarre)

Hja koe oan dit wurk status ûntliene en rûnom klonk wurdearring foar har wurk. De Friese Maatschappij van Landbouw (Friese Mij) skreau yn 1879 bygelyks: 'Wij zijn ons bewust van het gewichtig aandeel dat vele vrouwen op het land aan de reine zuivelbereiding nemen en dat het botermaken grootendeels, zoo niet geheel aan haar is toevertrouwd, zoodat zij het lot van Friesland letterlijk in hare handen hebben'.

Les fan in 'Dútsjer'

De Fryske bûter waard foar it grutste part nei Ingelân útfierd, dêr't it in lúkseprodukt foar de hegerein wie. Fan 1850 oant 1870 wie dêr in protte fraach nei de Fryske bûter en waarden der hege prizen foar betelle. It wiene gouden tiden foar de Fryske boeren. Nei 1875 feroare dat lykwols. De Fryske bûter moast it hieltyd mear ôflizze tsjin bûter út oare lannen, lykas Denemarken en Frankryk (Normandië). Dat kaam troch griemery yn 'e Fryske bûterhannel, wêrby't goede bûter mei bûter fan mindere kwaliteit of margarine fermongen waard. Dy bûter wie smoarch en skimmelich en waard troch de Ingelsken sa wer weromstjoerd. Troch ferbettere en mear wittenskiplike produksjemetoaden koene oare lannen boppedat in produkt fan bettere en unifoarmere kwaliteit leverje. De Friese Mij besocht wat oan dy situaasje te dwaan en stjoerde in kommisje nei Denemarken om it bûtermeitsjen dêr te bestudearjen. De Deenske kommisje joech it advys om ek hjir op 'e pleatsen de Deenske wize fan bûtermeitsjen yn te fieren. Troch it brûken fan it Schwartzsysteem dat mei iis wurke en helpmiddels sa as bûterkniper, rjummemjitter en termometer koe in bettere kwaliteit bûter levere wurde. De kommisje rette ek oan om Fryske boeresoannen en -dochters op 'e grutte Deenske pleatsen yn 'e lear te dwaan om sa de nije produksjewizen te learen. De Friese Mij stelde in ynstrukteur oan dy't de boerinnen foarljochtsje moast oer de Deenske produksjewizen. Dêrby hiene sy yn it earstoan in frou op it each omdat de boerinnen earder wat fan in frou as fan in man oannimme soene. Om't de kandidate dy't se foar eagen hiene net koe, waard der dochs in man oansteld: de Dútske Gäbel dy't direkteur fan in 'molkereischule' west hie. Gäbel besocht yn 1881 en 1882 sa'n fjirtich pleatsen en joech boerinnen en har dochters rie oer it ferbouwen fan de molkenkelder, oanskaf fan ark, ôfkuoljen fan 'e molke en it tsjernjen, sâltsjen en kleurjen fan 'e bûter.

Trijtsje Hilarides (1868-1940) út J.P. Wiersma, Erf en Wereld

Suvelskoalle en suelffabryk

In oare maatregel om it bûtermeitsjen te ferbetterjen wie it oprjochtsjen fan 'e suvelskoalle yn 1889 yn Boalsert. It doel fan 'e skoalle wie om 'jongelieden, zoo jongens als meisjes te bekwamen tot goede zuivelbereiders'. Op 'e skoalle koene trijemoanlikse kursussen foar jonges en foar famkes folge wurde. Yn 'e Friese Mij waard ek praat oer it oanstellen fan in suvelkonsulint dy't de boerinnen foarljochtsje en advisearje moast. De suvelkonsulint waard lykwols pas yn 1891 oansteld yn 'e tiid dat it bûtermeitsjen hieltyd mear troch fabriken oernommen waard. De fabryksmjittige bûterproduksje kaam op gong nei 1879, doe't de stoomsintrifúze útfûn waard. De sintrifúze makke it mooglik om yn ien kear in grutte manichte molke te dreagjen en sa in unifoarm kwalitatyf goed produkt te meitsjen. Yn datselde jier noch waard yn Feanwâlden it earste suelffabryk oprjochte, al gau folge troch mear.

Fette froulju, meagere keallen

It is dreech te efterheljen hoe't de boerinnen oer al dy fernijingen yn it bûtermeitsjen tochten. It skriftlike materiaal út dy tiid is hast allegearre troch manlju skreaun. Gäbel skriuwt dat de boerinnen oer it algemien behâldend wiene en fêstholden oan har tradisjonele wize fan wurkjen. Wol waarden der hjir en dêr molkenkelders neffens Deensk systeem ferboud en ynrychte

en nije helpmiddels brûkt. Fan it advys om boeresoannen en -dochters op Deenske pleatsen yn 'e lear te dwaan is lykwols neat op 'e hispel kaam. Yn 'e Friese Mij waard om 1880 hinne in stevige diskusje fierd oer de foar- en neidielen fan fabryksmjittige bûterproduksje. De manlju gongen der fan út dat de boerinnen dat wurk net maklik út hannen jaan soene. 'Mem wie der pûr op tsjin' en dan gong it ek net troch of sa't in boerinne tsjin in fertsjintwurdiger fan in nij fabryk sei: 'Jy kenne wol moai prate, mar ús molke krije jimme net'. Benammen boerinnen dy't regelmjittich 'eerste keur' hellen, wiene grutsk op har wurk. Sy leveren in wêzentlike bydrage oan 'e ynkomen fan 'e buorkerij en woene dy posysje graach hâlde. Ek emansipatoaryske arguminten kinne dêrby in rol spile hawwe. Boeren sels hiene ek beswieren. Sy wiene bang dat der swierrichheden mei de farskheid fan 'e molke ûntstean koene en dat se te min restprodukten, lykas waai en sûpe werom krije soene dy't sy brûkten foar de opfok fan jongfee. De earste fabryksboeren waarden dan ek lytsachtsjend oansjoen. Fabryksmjittige produksje soe liede ta 'fette froulju en meagere keallen'. Fette froulju omdat sy net folle mear te dwaan hiene en meagere keallen omdat dy te min sûpe krigen.

Boeredochters nei it fabryk

Werom nei de famylje Hilarides. Hoe reagearre dy op 'e feroaringen dy't der op it mêd fan bûtermeitsjen plakfûnen? Johannes Hilarides seach as foarútstribjende boer al gau dat yn 'e fabryksmjittige bûterproduksje de takomst lei. Foar froulju, dy't har aliten al mei it bûtermeitsjen dwaande holden hiene, seach hy dêrby in dúdlike taak weilein. Hilarides skreau syn 22-jierrige dochter Trytsje dêrom yn foar de trijemoanlikse suvelkursus foar famkes oan 'e suvelskoalle fan Boalsert. De kursus, dy't op 1 juny 1890 begûn, waard folge troch fiif boeredochters. Nêst Trytsje wie dat ûnder oaren Griet Arends fan Oerterpervallaat, dy't letter krekt as Trytsje suveldirektrise wurde soe. Trytsje wenne salang by har omke dy't dokter yn Boalsert wie. Dêr kaam se yn kontakt mei de direkteur fan de Boalserter suelffabryk dy't har in protte oer de fabryksmjittige suvelproduksje learde. Underwilens hie Jogchum van der Wal yn Wymarsum in suelffabryk stifte en de Hilaridessen besleaten om dêr har molke ferwurkje te litten.

Jogchum van der Wal wie in pionier op it mêd fan de fabryksmjittige suvelproduksje, dêr't er op syn pleats al mei begûn wie. Hy organisearre ekskurzjes en hold lêzingen wêrby't hy benammen de foardielen dy't de suvelfabriken foar de boerinnen opleveren beljochte. It betsjutte: 'Een omkering voor de vrouw, die, laten wij 't elkaar bekennen, op drukke zuivelboerderijen een slavin van haar beroep is; voortgesproten uit de alom verspreide valse mening: 'De man yn 'e jister, de frou yn 'e kelder! Wij, mannen, het zwaarste eind van de balk! Zou, dunkt ge, de ontwikkeling van de vrouw niet bestendig vooruitgaan? Zou de opvoeding van de kinderen niet met meer zorg en toewijding geschieden dan thans, nu de opvoeder gebukt gaat onder de zorgen van haar beroep? En zou er voor de man geen vrolijker en vriendelijker thuis bereid worden dan thans? En zou dat alles niet terugwerken op de maatschappij, op de samenleving?'. Dizze opfettingen oer de frou seaten prachtich oan by de ideeën dy't yn 'e boargerlike kultuer fan dy dagen gongber wiene. Froulju hearden har net mei it bedriuw fan 'e man dwaande te hâlden. Sy moasten soargje foar in gesellich en noflik thúshoar foar de man en foar de bern in goede mem en opfiedster wêze. Nei har oplieding oan 'e suvelskoalle kaam Tryntsje yn 'e lear by Isaak de Haan by Langsweagen dy't op syn pleats de molke en dy fan oare boeren mei in sintrifúzje ferwurke. Syn dochter Popkje regelde dêrby de molke-ûntfangst.

Underwilens socht Hilarides nei mooglikheden om syn molke ticht by hûs ferwurkje te kinnen. Mei oare boeren makke er plannen om yn Penjum in suvelfabryk op te rjochtsjen. De bouplannen leine klear, mar hy krige spul mei in oare foaroansteande boer fan it doarp, syn broer Schelte, oer it behear fan it fabryk. It bûtermeitsjen hie altyd in saak fan froulju west en dêrom woe Hilarides syn dochter as direkteur. Syn broer wie it dêr net mei iens en stjoerde syn molke nei it Wytmarsumer fabryk.

Moderne organisaasje

Hilarides keas net foar Wytmarsum, mar rjochte mei twa oare Penjumer boeren yn Surch in eigen fabryk op dêr't Tryntsje direkteur fan waard. Se gong der sels op út om noch mear boeren foar it fabryk te winnen. Tryntsje wie 25 jier doe't sy op 1 novimber 1892 direkteur waard foar in salaris fan f.700,- yn 't jier. Se naam in pear personiëlsle-

De boerinne dreeget de molke. Tekening fan Ids Wiersma (Frysk Lânboumuseum, Eksmoarre)

den út Langsweagen mei. Bûtermakster waard Tryntsje Tilstra-Yntema, in nicht fan har mem, dy't as jonge widdofrou mei seis bern efterbleaun wie op in pleats yn Skingen. Sy krige ek it rjocht op ferkeap fan 'e bûter yn it doarp. Der waarden noch twa froulju oansteld. De susters Janke en Aaltsje Gerkema. It personiel makke lange dagen. Tryntsje Tilstra bygelyks gong moarns om fiif oere nei 't fabryk en wurke dêr dan tolve oeren achterinoar. Allinne op moandei gong se moarns om tsiin oere nei hûs om de wask te dwaan, mar om fjouwer oere middeis gong se dan wer nei 't fabryk. Sneins wurken de froulju oant acht oere moarns. Yn har fabryk keas Tryntsje Hilarides bewust foar froulik personiel. Dat dat wetlik de nedige swierrichheden joech, lit it adres sjen dat Tryntsje yn 1892 op de audiïnsje oan regintesse Emma oerlange. Sy skreau dêryn dat sy haad fan in suvelfabryk waard en dat sy dêr graach froulju oan 't wurk hawwe woe. Artikel 7 fan 'e arbeidswet fan 1889 ferbea lykwols fabrykswurk foar froulju op snein. Hoe moast dat no? De kij joegen op snein ek molke en sy koe net foar ien dei manlik personiel oanstelle. Tryntsje mocht trochgean en by Keninklik Beslút fan 27 maart 1897 waard it ferbod op sneinsarbeid foar froulju ûnder beskate kondysjes wer ynlutsen. Fiif froulju en in inkele man wurken op it fabryk fan Surch, dat dan ek reklame makke mei it biddewurd 'Door vrouwen bereide roomboter'. Bewust fan dy posysje presintearren sy har yn 1898 op 'e 'Nationale Tentoonstelling

voor Vrouwenarbeid' yn Den Haach. Dêr lieten Aaltsje Gerkema yn Frysk kostúm en mei earizer op en Anna Hilarides yn in neimakke suvelfabryk sjen hoe't sy bûter makken. De organisaasje fan dy útstalling joech ek in list út mei 'aanbevolen werkkringen voor jonge vrouwen'. Dêrby waard ek 'directrice of exploitant eener zuivelfabriek' neamd mei juffrou Hilarides dêrby as kontaktpersoan.

'Botermaken is een vloek'

Alhoewol't de organisatrisen fan 'e 'Nationale Tentoonstelling' de suvel as in gaadlik wurkterrein foar froulju seagen, hawwe de froulju har dochs yn goed 25 jier alhiel út dit wurkterrein weromlutsen. Twintich jier nei de oprjochting fan it earste suvelfabryk wiene der yn Fryslân al 115 fabriken en waard der suver gjin bûter mear op 'e pleats makke. Nettsjinsteande de krityk, krigen foarstanners fan fabryksmjittige bûterproduksje al gau de oerhân. Sy brûkten benammen 'boargerlike ideeën' om de boerinnen te oertsjûgjen. Sy wiisden op it swiere wurk fan it bûtermeitsjen en dat de taken fan 'e boerin dochs benammen yn 'e húshâlding en it grutbringen fan 'e bern lei. Ek by boerinnen sels fûnen dy ideeën yngong. Oer de boerinnen fan Wergea waard yn 1886 bygelyks skreaun: 'Het voorheen zoo geliefkoosde botermaken is nu bij de meeste boerinnen een vloek en zij reikhalzen naar de fabriek, om zodoende op eene onschuldige manier een pak van het hart te leggen'. Mei de komst fan 'e fabriken wie de rol

fan 'e froulju lykwols noch net direkt útspile. De suvelskoalle fan Boalsert ferwachte dat froulju krekt as yn Dene-marken ek hjir op 'e suvelfabriken har wurkterrein fine soene en organisearre spesjale kursussen foar famkes. Tryntsje en har heit tochten der ek sa oer. Har kollega Griet Arends dy't fan 1898 oant 1907 suveldirektise op Oerterper Vallaat wie, hie har op 'e suvelskoalle ynskriuwe litten omdat se fûn dat de boerinnen har net út it suvelbedriuw ferkringe litte moasten. Dochs foel de dielname foar de suvelkursussen foar famkes ôf. In twadde kursus foar famkes, dêr't spesjaal in froulike bûtermakker foar oanlutsen wurde soe, gong net troch omdat der mar trije oanmeldingen wiene.

Froulju ferlieze terrein

Yn 'e earste suvelfabriken wurken in protte froulju. De fabriken koene net sûnder de ynbring en kennis fan 'e boerinnen en boeredochters. Yn tal fan fabriken waarden froulike bûtermakkers oansteld, bygelyks yn Haskerdiken dêr't Anna Speerstra-Lieuwes, boeredochter en mem fan sân bern bûtermakster waard. Stadichoan ferdwûnen de froulju lykwols út 'e fabriken en waard har plak ynnommen troch manlju dy't faak in oplieding oan 'e Boalserter suvelskoalle folge hiene. Ek Tryntsje Hilarides waard opfolge troch in man, doe't sy yn 1897 troude en boerin op in boupleats yn it Bilt waard. Griet Arends hold yn 1907 op mei har fabryk.

Boargerlike libbensstyl

It byld fan wat in goede boerinne op in greidebedriuw wêze moast, wie yn in heale ieu folslein feroare. Yn 1879 waard der in protte krityk levere op 'sommige boeredochters, die zich schamen boter en kaas te leren bereiden en dier arbeid aan loontrekkende bedienden overlaten, omdat het werk eentonig en haar onaangenaam is'. Sa'n hâlding wêrby't de boeredochters har as 'dames' gedroegen, waard as in bedjer fan 'e boerestân sjoen. Om 1910 wie it byld fan wat in goede boerin wie hiel oars. Sy moast op it foarste plak in goede partner, húshâldster en mem wêze. Koartsein in mear 'boargerlike' libbensstyl, dy't froulju út 'e hegerein en fan 'e grutte bouboeren har al earder oaneigene hiene.

De auteur is as dosint Frysk ferbûn oan de Noardelijke Hogeschool Leeuwarden te Ljouwert

Gouvernante in Nederland

Tussen salon en souterrain

Greddy Huisman

'Wanneer men op een winteravond langs de voornaamste grachten van Neêrlands hoofdstad gaat, dan ontdekt men hier en daar een helder lamplicht op een der bovenste verdiepingen. Zou het de kamer van de bedienden wezen? Neen, raam en gordijnen doen zulks betwijfelen; het laat zich echter ook niet denken, dat de bewoners hunne huiskamer zoo ver boven de oppervlakte der aarde zullen uitkiezen en voor het licht van slaapvertrekken is het nog te vroeg. Wat zou het dan kunnen zijn? Ik zal het u zeggen: daar boven wonen de Muzen, daar worden de fraaie letteren, de schoone kunsten beoefend, daar onderwijst men de jeugd, daar tronen gouvernantes!'

Aldus de nog geen dertig jaar oude Elise van Calcar in haar in 1850 verschenen roman *Hermine*. Zij zou later nationale bekendheid krijgen als spiritiste en pedagoge. Mijn belangstelling voor de gouvernante ontstond enige jaren geleden toen ik als 'nanny' optrad bij een Engelse familie in Parijs. Tijdens de stille avonden op mijn kamer kon ik mij voorstellen dat een leven als gouvernante mijn bestemming zou zijn geweest als ik honderd jaar eerder was geboren. Hoe zou het mij dan zijn vergaan? Wat hield het beroep eigenlijk in? Het Nederlandse woordenboek zegt het zo neutraal en bondig: inwonende huisonderwijzeres in dienst van een familie. Wij kunnen ons nauwelijks een maatschappij voorstellen waarin kinderen niet als vanzelfsprekend naar school gaan, maar anderhalve eeuw geleden was dat niet zo vanzelfsprekend. Het woord 'gouvernante' roept associaties op met Engeland. Toch hebben er ook vele gouvernantes, Nederlandse en buitenlandse, bij families in ons land gediend: in de Amsterdamse grachtenhuizen, op de buitenplaatsen aan de Vecht, op Gelderse kastelen, maar ook states en in grote burgerhuizen in Friesland.

Meisjesromans

Mijn zoektocht naar deze vrouwen begon, een beetje onorthodox, met het lezen en herlezen van een groot aantal negentiende-eeuwse romans en meisjesboeken. Al lezende kwamen er allerlei vragen bij mij op. Was Nederland wel echt een land voor gouvernantes? In de Nederlandse letterkunde waren deze vrouwen immers minder vertegenwoordigd dan in de Engelse. Nog onvermijdelijker was een andere vraag. Hoe de-

Gouvernante Esther met leerlinge

primerend was het om gouvernante te zijn? In menige roman wordt het gouvernanteschap tamelijk treurig voorgesteld en ik vroeg me af hoe deze weergave zich verhiel tot het werkelijke leven van een gouvernante in Nederland. Had zij het echt zo veel moeilijker dan andere meisjes van haar stand in de negentiende eeuw? Kijkend naar de gouvernante met de ogen van de negentiende-eeuwer (en die van de roman-cier) valt op dat zij een buitenstaander was. Zij plaatste zich door te gaan werken - en nog wel in een semi-intellectueel beroep - buiten de eigen stand en sekse. Zij was onderwijzeres (of gaf ongediplomeerd les) maar hoorde niet bij de 'gewone' leerkrachten. In het

huis van haar werkgever was zij altijd een vreemdelinge, of ze nu een buitenlandse of een Nederlandse was. Was zoiets in alle omstandigheden problematisch of is er een andere visie mogelijk?

Dé gouvernante bestaat niet

De afgelopen jaren heb ik geprobeerd op basis van romans en egodocumenten, nader onderzoek te doen naar de gouvernante in Nederland. Al snel werd

duidelijk dat het bestaande stereotype en vaak karikaturale beeld van de gouvernante hard aan bijstelling toe is. De weinige sporen die ze in ons land hebben nagelaten zijn lastig te traceren. Het gaat om een letterlijk en figuurlijk nogal onzichtbaar beroep. Toch leveren archieven van vooraanstaande families in allerlei steden vondsten van verschillende aard op. Een paar voorbeelden. In het gemeentearchief van Amsterdam

*In de leerkamer, een Engelse illustratie uit 1882. Let op het verschil in status tussen de huisvrouw en de gouvernante, zoals deze tot uiting komt in de kleding (uit: K. Hughes, *The victorian governess*, London, 1993)*

A housemaid interrupts a lesson to deliver a message. While the governess' dress and deportment announce her to be a lady, the housemaid's sulkily deference suggests that the status of the governess, as far as the servants are concerned, is open to challenge. Note the schoolroom paraphernalia, including globe, blackboard (complete with elementary geometry) and wall chart (1882). (*Mary Evans Picture Library*).

ligt de briefwisseling van een jonge Zwitserse gouvernante met haar toekomstige werkgever, de heer Van Lennep. In een in 1830 geschreven brief vraagt het meisje zich vol zorg af hoe zij van Genève naar Amsterdam moet reizen. Zij kan toch niet als achttienjarige zo maar alleen in een diligence stappen? Het lijkt er op dat er een oplossing (of een chaperonne) wordt gevonden. In zijn kasboek noteert Van Lennep in de herfst de betaling aan de gouvernante van de reissom Genève-Amsterdam. In het Ryksargyf te Leeuwarden bevindt zich in het huisarchief van de familie Lycklama à Nijeholt een brief uit circa 1877 van een Engelse gouvernante. Vanuit Engeland biedt zij haar excuses aan en vraagt om te mogen terugkeren. Uit andere correspondentie blijkt dat deze gouvernante op staande voet is ontslagen, omdat zij met enige regelmaat 'two bottles of Scotch ale and some wine aday' tot zich nam. Van een andere orde is de vondst, eveneens in Leeuwarden, van de huwelijksaankondiging in 1871 van George Wolfgang Carel Duco baron thoe Schwartzenberg en Hohenslansberg met de Duitse gouvernante van zijn overleden dochtertje. De baron is op dat tijdstip 57 jaar en Fräulein Friederike Schöle twintig jaar jonger. Zij krijgen drie kinderen. Een timide Zwitserse, een drankzuchtige Engelse, een kordate Duitse: dé gouvernante, zo mag duidelijk zijn, bestaat niet. Bovendien zijn de meeste vondsten in de familiearchieven fragmentarisch: namen, data van aankomst en vertrek, snippets van informatie. Voor een echte ontmoeting met een gouvernante is meer nodig. De mooiste bron om kennis te maken met de negentiende-eeuwse gouvernante is het egodocument. Soms geschreven vanuit het perspectief van de gouvernante zelf, soms vanuit dat van haar leerlingen. Zoals bijvoorbeeld de herinneringen van Anna Huidekoper (1848-1927), afkomstig uit een privé-familiearchief in Amsterdam en de Jeugdherinneringen van jonkvrouw A.W. (Jeanne) van Andringa de Kempnaer (1858-1926) aanwezig in het Ryksargyf te Leeuwarden.

Orde, vlijt en netheid

Anna Huidekoper was één van de zes meisjes uit een Amsterdamse familie die woonde aan de Keizersgracht nabij de Spiegelstraat. De meisjes gingen niet naar school. Er was eerst een uitwonende Nederlandse gouvernante geweest die dagelijks langs kwam. Nu de meis-

jes ouder werden engageerden de ouders een Frans-sprekende gouvernante, Susanna Huber (1831-1904) uit Zürich. Het grote huis had een leerkamer op de tweede etage en daar begon in 1852 het onderwijs aan de drie oudste meisjes. Hoe het de gouvernante en haar pupillen verging vertelt de vierde dochter, Anna Huidekoper, zo: *'Toen (in 1852) kwam juffrouw Huber onze knappe maar strenge Zwitserse gouvernante. Voorlopig had ik, nog maar vier jaar oud, niets met Juff. Huber te maken, maar toen ik intussen vijf jaar was geworden vond men dat ik moest leeren lezen en schrijven. Dat eerste onderwijs gebeurde in het Nederlands en daarvoor kwam een paar malen per week meester van Beek van de stadsarmenschool bij ons thuis, 'middags na vier uren. Toen ik het lezen en schrijven in het Nederlands onder de knie had begonnen de lessen van de Zwitserse Mademoiselle. Zij had bijzonder veel slag om ons onze best te laten doen, en wij waren dan ook heel graag bij haar. Ik was in het vervolg altijd op de leerkamer, wat ik heel prettig vond, wij leerden al spelende Fransch, en wij hadden allerlei prettige boekjes. Mademoiselle sprak nooit Hollandsch met ons en hield zich alsof zij dit niet begreep. We moesten ons al vroeg aan stipte orde gewennen. Twee aan twee meestal hadden wij van haar les. Wie geen les had moest lessen van buiten leeren zooals de 'Bout de prose', werkwoorden vervoegen, natuurlijk Fransche, kleine taaloefeningen maken, opstellen en vertalingen. Ook aardrijkskunde leerden wij, en later literatuur, zoover het Duits en Fransch betrof in de taal van het land. Mademoiselle Huber gaf alleen in die talen les; zij was een Duits-Zwitserse uit Zurich, maar zij had voortreffelijk Hoogduits geleerd en zij had Fransch opgedaan op kostschool te Yverdon, Kanton Neuchâtel. Zij was heel belezen en bezat een groote gave om de lessen voor ons aantrekkelijk te maken. Een bijzonder genot waren die van de geschiedenis. Als het bijzonder mooi weer was zaten wij 's middags buiten in de schaduw van de linden, onder het voorlezen van een boek. Daarbij zaten allen vlijtig te werken: naaien, mazen, breien, borduren, knopen, en juff. Huber toonde zich in al die vakken even vaardig als in de eigenlijke studievakken. Zij naaide, borduurde, breide en maasde keurig en had bijzonder veel geduld om dat alles te leeren. Maar ook daarin betoonde zij zich even nauwgezet; alles moest keurig zijn. Ik herinner mij dat ik een linnen doek moest zoomen maar letterlijk op den draad; ik weet nog hoe die zoom ontelbare keren werd afgeknijpt, zoodat ik telkens opnieuw moest beginnen en dat ik dan moedeloos op de trap zat te huilen.'*

Flux de bouche

Jeanne van Andringa de Kempnaer bezocht van haar vijfde tot haar zevende jaar een particuliere bewaarschool, daarna tot haar tiende jaar de zogenaamde Hollandsche School waar ze leerde lezen en schrijven. Vervolgens lieten haar ouders een onderwijzer aan huis komen om haar voor te bereiden op het toelatingsexamen voor de Fransche School die vlak bij haar ouderlijk huis stond, de bekende meisjesschool van juffrouw Van der Plaat. Hier verbleef zij tussen 1868 en 1872. Zij was toen veertien jaar. Het feit dat zij een nakomertje was, bepaalde haar opvoeding. Haar moeder, in 1870 weduwe geworden, wilde haar dochter graag bij zich houden: Jeanne ging niet, zoals al haar zusjes voor haar, naar kostschool. Achtereenvolgens kwamen twee gouvernantes om haar opvoeding te voltooien. *'Na rijp beraad besloot mijne moeder mij niet naar kostschool te zenden, maar eene gouvernante te nemen. Zonder er vooraf over te spreken had mijne moeder op een annonce geschreven in het Dagblad en gecorrespondeerd, met Mlle Raysz en den Heer van Weede, in Den Haag wonende, waar zij in betrekking was. De inlichtingen waren uitstekend. Zij was geboortig uit Göttingen, zeer bekwaam in alle vakken en wat de talen aangaat het Fransch en Duitsch volkomen machtig, van het Engelsch voldoende voor eene beginnende, verder ook met piano onderricht op de hoogte en gevorderd in het teekenen en aquarel. Mijne moeder engageerde haar en zij aanvaardde de conditie op een voor dien tijd enorm salaris van 700 gld. (...) Na de vakantie kwam de dag dat Clementine Raysz haar entrée maakte. Mlle klein van gestalte maar zeer fatsoenlijk type werd in de voorkamer gebracht - waar ik haar werd voorgesteld. Nog weet ik precies wat Mlle met een flux de bouche na eenige oogenblikken zeide nl: 'Permettez Mme que je donne un coup de brosse avant le diner' - en moest ik met juf naar boven om haar de weg te wijzen. Nu las ik het Fransch met gemak - aan tafel vanaf mijn prille jeugd werd veel Fransch gesproken - maar zo radtongig als het nu door Mlle Raysz werd gedaan, dat was heel wat anders en ik dacht: o, hemel hoe zal ik dat redden. Toen den volgende dag de koffers met vele boeken waren ontpekt en mijne moeder voorstelde de eerste dagen nog wat kalm aan te doen om kennis te maken, informeerde Mlle naar mijne studieboeken en begreep ik, dat ik nu voortaan alles in het Fransch en Duitsch moest leeren, waarvoor de boeken werden besteld, terwijl ik in*

afwachting dan de door haar mee gebrachte kon gebruiken. Eindelijk begon het dan ernst te worden en op den daarop volgende maandag was de rooster gemaakt, die ik in de kast moest ophangen. Zo hadden wij maandag de Franse dag en bovendien was het Frans voor dagelijks gebruik: voor de conversatie aan tafel 'en famille'. Dinsdag, donderdag en vrijdag Duits en zo lang ik het Engels nog onvoldoende sprak die taal alleen tijdens de lesuren. De woensdag was gewijd aan tekenen en aquarel. Ook moest ik alle dagen een half uur pianospelen, elke middag handwerken en voorlezen. Toen het eerste nieuwtje er af was, vond ik de in vrijheid gewende, zoo'n juf steeds om en bij mij wel eens erg benauwend - maar zij gaf uitstekend les, zoodat ik ten slotte met lust werkte. Ik vorderde enorm en haalde zooveel in, dat ik op 18 à 19 jaar van veel meer op de hoogte was dan de meisjes die van kostschool thuis kwamen. Ik was absoluut ongeschikt voor klassikaal onderricht - veel te gauw afgeleid en nam het er altijd veel te gemakkelijk van, sloeg er mij door, tot schade van mij zelve; alléén of op de leerkamer, moest ik wel opletten en deed oneindig meer af. 'i Ging dan ook nogal en bij tijden was Mlle zelfs zeer tevreden.'

Als Jeanne later haar periode met de gouvernantes overziet is zij tevreden over hun onderwijs. *'Men kan dan zo alleen met eene flinke gouvernante heel wat leren'.*

Onderwijzeres

Door de verhalen van haar leerlingen krijgt de gouvernante meer contouren. Susanna Huber in Amsterdam was aanvankelijk gouvernante voor jonge meisjes ('nursery governess') maar groeide mee met haar leerlingen. Clementine Raysz was aangesteld om de opleiding en opvoeding van Jeanne van Andringa de Kempnaer af te ronden ('finishing governess'). Gouvernantes hadden waarschijnlijk, net als nu in het onderwijs, hun voorkeur voor de onder- of bovenbouw. Het is opvallend dat de beide leerlingen zo uitvoerig vertellen over het genoten onderwijs. In romans lees je eigenlijk zelden over de in de leerkamer doorgebrachte uren. De romancier vond lesgeven kennelijk een saai onderwerp. De verslagen geven een mooi beeld van de opvoeding van meisjes met als kenmerken constante supervisie, disciplineren en voortdurend bezig zijn (voor dit laatste diende vooral het handwerken). Wie kijkt naar het onderwijs van de meisjes Huidekoper en van Jeanne van Andringa de Kempnaer ontkomt niet aan de indruk

„Ik ga ook niet uit logeeren, ik ga als gouvernante naar Brussel.” (Bladz. 44)

Uit: *Het onderwijzeresje* (Felice Jehn, 1908)

dat het leerplan van de Middelbare Meisjesschool (MMS omstreeks 1870) deels is geënt op het onderwijs dat lange tijd werd verzorgd door gouvernantes in Nederland.

Huisgenote

Het verblijf 'en famille' was in de negentiende eeuw aan vele uitgesproken en onuitgesproken regels gebonden. Voor een gouvernante zal het dikwijls verwarrend zijn geweest dat die regels per familie, dus in elke nieuwe betrekking, konden verschillen. Iets van de ongemakkelijkheid, die beide partijen soms ervoeren, sijpelt door in de herinneringen van Anna Huidekoper als zij over haar moeder als werkgeefster schrijft: 'Zij was buitengewoon verstandig in haar omgang met Mademoiselle Huber, die wel wat heerszuchtig was, maar toch zwichtte

voor die kalme vastberadenheid van mijne moeder.' Een gouvernante moest blijvend haar plaats weten. Hoe langer een dienstverband duurde, des te moeilijker was het om aan beide kanten de gewenste distantie in acht te nemen. Dat Susanna Huber bijna twintig jaar bij 'haar' familie bleef wijst er echter op dat de situatie voor beide partijen leefbaar was en waarschijnlijk meer dan dat. De scherpe blik van Jeanne van Andringa de Kempnaer zag het probleem bij haar tante Van Sytzama op Rinsmastate te Driesum: *De gouvernante Juffrouw Engelman erg stil in tegenwoordigheid van oom en tante nogal verlegen doende, zat in de familiekring nooit langer dan noodig was (...). Zij zal wel bekwaam geweest zijn, daarbij goede musicienne, keurig handwerkster, maar naar buiten kwam er zoo weinig, dat zij zelden*

in de conversatie deelde, tenzij men zich rechtstreeks tot haar wendde. Nu, zoovele jaren later, heb ik dit beter begrepen. Mijne tante zal zeker van begin af aan duidelijk hebben getoond, dat de gouvernante een ondergeschikte plaats innam en zij van deze dame geene vrijheden verlangde en vermoedelijk paste het karakter van juffrouw Engelman zich hierbij aan en besloot zij stellig zich dadelijk af te zonderen.'

Standverskil

Het zijn vaak hardvochtige standverschillen die uitvoerig voorkomen in allerlei romans. En dit geldt ook voor de onrust die de inwonende gouvernante veroorzaakte onder de heren des huizes. In de Nederlandse literatuur is dit verschijnsel voor altijd vastgelegd in 'De Franse gouvernante', het bekende lied uit 1913, doorspekt met cliché's van Jean-Louis Pisuise:

*n Grote stille stad, 'n stille gracht,
n Deftig huis met horren,
n Livreiknecht, 't is de pracht,
Met bakkebaard, geen snorren.
Die staat te buigen voor de deur,
En uit de vigilante
Stapt met 'n lachje en 'n kleur:
De Franse Gouvernante.*

De auteur is free-lance historica

De onverwachte oplossing van een genealogische puzzel

De schilder Cornelis Cornelisz Ruts: geen vader maar zoon

Piet Bakker

In de vorige aflevering van *Fryslân* kwam hij in het artikel over Adriaen Ruts al even ter sprake: Cornelis Cornelisz Ruts, een tot dan onbekende schilder en een broer van Adriaen. Een verrassende ontdekking, want lang was er reden om aan te nemen dat de Cornelis die in Leeuwarder akten genoemd werd Adriaens wel bekende vader was. Een Amsterdamse trouwakte zorgde echter voor twijfel; terecht naar later bleek toen uit een Hoornse notariële akte de werkelijke familierelatie kon worden vastgesteld.

Cornelis, schilder

'Jantjen, de weduwe van Cornelis, schilder (1606)' en 'Cornelis schilder, Dirck Bors swager(1604)', die twee zintjes (zonder jaartallen) komen voor in Van der Meers *Schilders in Friesland in de zestiende eeuw* (1964). Beide bevatten alle informatie die hij over Cornelis, schilder heeft gevonden. Veel is het niet en ik heb, toen ik voor een onderzoek naar de schildersgemeenschap in Leeuwarden deze naam noteerde, geen moment gedacht dat deze verweesde voornaam ooit een heuse achternaam zou krijgen, laat staan een plaats in een bekend schildersgeslacht. Het eerste was overigens een stuk eenvoudiger dan het tweede. Met de ontdekking dat op 6 september 1600 in Leeuwarden ene Cornelis Ruts, schilder van Hoorn, in het huwelijk trad met Janneke Dircx en hij in 1601 onder de naam Cornelis Cornelisz als burger werd aangenomen, was het vermoeden dat Cornelis, schilder en Cornelis Ruts wel eens dezelfde persoon konden zijn snel gewekt. Dat vermoeden werd sterker toen bleek dat in een Leeuwarder trouwakte uit 1607 Janneke Dircx 'weduwe van Cornelis Ruts' werd genoemd. Zij huwde dat jaar Johannes Loudewell, 'hofdienaar van den landgraaf van Hessen', die, eenmaal getrouwd, van betrekking veranderde. Samen met zijn vrouw komt hij in verschillende akten voor als 'wijncooper' en Janneke heet dan soms Janneke Dircxdr Bors. We kunnen dus veilig aannemen dat Cornelis, schilder en Cornelis Ruts dezelfde zijn.

Relatie tot Adriaen Ruts

Het was evenmin moeilijk om Cornelis in relatie te brengen met Adriaen Ruts.

Hij kwam uit Hoorn, de stad waar Adriaens vader – zie de vorige aflevering van *Fryslân* – na 1588 vanuit Amsterdam naar toe verhuisd was. Maar er bestaan andere, meer directe aanwijzingen. Zo verkoopt Adriaen Ruts in 1612 een huis aan de Hoogstraat voor 2571 goudgulden aan Janneke Dircxs en Johannes Loudewell. Twee andere aanwijzingen komen voor in Adriaens inventaris die na diens overlijden in 1616 is opge maakt. Er wordt een portret genoemd van Cornelis Ruts en bij het opstellen van de akte trad Janneke Dircx op als getuige. Daaraan is nog toe te voegen, dat zes jaar later, in 1622, Johannes Loudewell de lakenhandelaar (en waarschijnlijk vriend van de familie) Lambert van Dalen verving als curator van Adriaens nagelaten boedel. Het leek mij dat al deze aanwijzingen voldoende waren om te mogen aannemen dat Cornelis en Adriaen familie van elkaar waren en ik ging er onmiddellijk vanuit dat Cornelis de vader van Adriaen moest zijn.

Voor die achteraf verkeerde veronderstelling had ik indertijd twee argumenten. De eerste is oneigenlijk: in de literatuur over de familie Ruts is Cornelis of de vader of een zoon van Adriaen, nooit een broer, anders gezegd: ondanks eenzelfde patronym, heb ik geen moment gedacht dat Adriaen een broer kon hebben met de naam Cornelis, het patronym 'Cornelisz' kon heel goed dat van Adriaens vader zijn. Het tweede argument is wezenlijker. Vanaf 1592 komt vader Cornelis regelmatig voor in Hoornse akten, als getuige bijvoorbeeld bij het huwelijk van zijn dochters Susanna in 1597 en Tanneke in 1600. De laatste trouwde op 1 februari

en na die datum komt vader Cornelis in Hoornse akten niet meer voor. Aangenomen wordt dan ook dat hij niet lang daarna in Hoorn is overleden. Toen ik evenwel op het huwelijk stuitte van Cornelis Ruts en Janneke Dircxs dat, als gezegd, op 6 september 1600 in Leeuwarden werd gesloten, meende ik ontdekt te hebben dat hij zijn laatste levensjaren niet in Hoorn maar in de Friese hoofdstad had doorgebracht.

Amsterdamse trouwakte

Maar die aanname was te voorbarig, al snel was er reden tot twijfel en verantwoordelijk daarvoor was een Amsterdamse trouwakte; de eerste proclamatie van het huwelijk tussen Janneke Dircxs en Johannes Loudewell. Dit huwelijk werd op 31 mei 1607 in Leeuwarden gesloten, maar een paar weken eerder op 18 mei - in Friesland waar men nog de Juliaanse kalender hanteerde was het 8 mei - hebben beiden hun huwelijk in Amsterdam aangekondigd. Waarom is mij niet duidelijk. De tweede proclamatie vond op 16 mei plaats in Leeuwarden.

De Amsterdamse akte vult die in Leeuwarden op twee punten aan. Zo verklaart Janneke Dircx '2 jaren weduwe geweest te hebben'. Deze verklaring was nodig aangezien een weduwe in Holland niet eerder dan twee jaar na het overlijden van haar echtgenoot mocht hertrouwen. Cornelis Ruts moet dus vóór mei 1605 zijn overleden. De tweede aanvulling betreft de leeftijd van Johannes Loudewell en die zorgde voor de eerste twijfel. Loudewell was namelijk in 1607 slechts 25 jaar oud. De jonge leeftijd van de bruidegom kon voor die van Janneke Dircx twee dingen betekenen. Was Janneke Dircx van dezelfde generatie als haar vermeende eerste echtgenoot – vader Cornelis Ruts was geboren in 1540 – dan trouwde Loudewell in 1607 een heel oude vrouw; was zij daarentegen van de generatie van haar tweede echtgenoot dan trouwde Cornelis Ruts zeven jaar eerder een heel jonge vrouw, een meisje nog. Ook

Compareerden als voren Johannes Louduel van Dertmuyen

[= Dartmouth, Engeland],

hofdienaer bij de landgraaf van Hessen,

oud 25 jaeren, wonend tot Kassel,

bij ede verclarende vrije persone te wesen

ende Janneke Diercxdr van Leeuwarden,

wed[uwe] van Cornelis Ruts,

verclaert 2 jaren weduwe geweest te hebben,

wonend tot Leeuwarden (etc.)

[Johannes Louduel tekent als: John Lowdwell]

Tweede proclamatie van het huwelijk van Johannes Loudewell en Janneke Dircxs (G.A. Amsterdam, D.T.B., 412/251, 18 mei 1607)

al zijn beide opties in theorie mogelijk, net als een soort 'tussenleeftijd', er wrikte iets en bij deze ontdekking vroeg ik me voor het eerst af of Cornelis geen broer kon zijn van Adriaen, maar hoe deze hypothese te bewijzen?

Susanna Ruts

De oplossing van het familieraadsel lag niet in Leeuwarden en ook niet in Amsterdam, hoezeer ik ook zocht, op dit punt konden de bronnen in het Amsterdamse en Leeuwarder gemeentearchief mij niet wijzer maken. En ook een reis naar Hoorn voor een zoektocht door het archief aldaar bleef zonder resultaat, over vader Cornelis was veel te vinden, maar naar broer Cornelis was het zoeken vergeefs. Ik had de moed al opgegeven tot John Brozius, een kunsthistoricus uit Hoorn en kenner van het nog nauwelijks ontsloten notarieel archief van die stad, zo vriendelijk was mij op een notariële akte uit 1618 te wijzen. De akte was zeer moeilijk leesbaar en hij had het slechts gedeeltelijk kunnen transcriberen, maar zeker was dat in de akte de namen van Cornelis Ruts en Janneke Dircx werden genoemd. Voorbereid op een nieuwe teleurstelling reisde ik wederom af naar Hoorn maar dit keer kende de reis een gelukkiger afloop, nu was het bezoek niet vergeefs.

Integendeel, het document bleek de sleutel te zijn tot de oplossing van het familieraadsel. Nagenoeg onleesbaar, inderdaad, maar eenmaal ontcijferd is in de akte duidelijk te lezen dat Susanna Cornelisdr, weduwe van Frederick Everts, Jan Broers Bovehuis opdraagt om in Leeuwarden een obligatie te innen op naam van Cornelis Ruts, 'haeren broeder sal[iger] tot Leeuwarden overleden en de man (...) van Jannetien Dircxsdr, tegenwoordigh huysvrouw van Jan Lodewell'.

Het is duidelijk dat de zaak hiermee is opgelost. Susanna is in dit artikel eerder ter sprake gekomen. Zij trouwde in 1597 met Frederick Everts waarbij Cornelis Ruts - Adriaens vader - aanwezig was als 'vader en voogd'. Als de Cornelis Ruts die in 1600 Hoorn verruilde voor Leeuwarden, Susanna's broer is, dan is hij dat uiteraard ook van Adriaen Ruts.

RECTIFICATIE:

In de vorige aflevering van Fryslân (1999 nr. 3/4) is in het artikel over Adriaen Ruts een stuk tekst weggevalen. Het tekstdeel is belangrijk en het ontbreken ervan kan een juist begrip van de gehele tekst ernstig hebben bemoeilijkt, waarvoor ons excuus. Het eerste deel van de tekst onder het kopje Cornelis Ruts had moeten luiden:

In een bekend kunsthistorisch lexicon wordt de vraag gesteld of de schilder Cornelis Ruts, die in 1569 uit Mechelen werd verbannen en uitweek naar Keulen, niet dezelfde Cornelis Ruts was die zich in 1586 in Amsterdam als poorter liet inschrijven. Het antwoord is ja, met voorbijgaan aan de genealogische bewijsvoering, die ik binnenkort elders presenteer in een artikel dat geheel aan deze schildersfamilie gewijd is. Deze Cornelis Ruts die omstreeks 1540 in Mechelen is geboren maar de stad dus in 1569 hals over kop moest verlaten is de vader van Adriaen Ruts. Adriaen mag dan in 1570 in Bremen zijn geboren; hij was de zoon van Vlaamse ouders die het jaar ervoor nog in Mechelen woonden. Ruts voldoet dus net als Van der Linde aan de kernvoorwaarde om voor het oeuvre van de Vlaams emigrant in aanmerking te komen.

Geachte Majesteit...

Janet Sjaarda Sheeres

Verhalen van en over emigranten zijn net zo veeltallig en gevarieerd als de mensen die hun woongebied de rug toekeerden. Desondanks vertonen ze vaak overeenkomsten. Bij de moeilijke beslissing om afscheid te nemen van familie en vrienden voegden zich zorgen over de financiering van de reis. Het bekostigen van de overtocht was dikwijls een nauwelijks te nemen barrière. Armoede vormde immers als regel de voornaamste aanleiding tot het vertrek. Velen moesten hun hele hebben en houden verkopen, anderen leenden het passagegeld bij vrienden of familieleden en een enkeling profiteerde van een erfenis. Klaas Sjaarda wist op een andere, tamelijk originele wijze aan geld voor zijn overtocht naar Amerika te komen.

Dure reis

Sjaarda, een 33 jaar oude boerenarbeider, woonde in 1893 met zijn vrouw Wendtje en drie kinderen in Arum. De economische vooruitzichten waren slecht, want Friesland zat nog midden in de grote landbouwcrisis. Ondanks het feit dat Klaas er hard aan trok had hij moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Optimistische verhalen van vrienden over hun reilen en zeilen in Amerika deden hem besluiten te emigreren. Klaas zelf verwoordde het vele jaren later zo: 'In het vroege voorjaar van 1893 nam ik het besluit om Friesland te verlaten en naar Amerika te vertrekken. Maar mijn vrouw en ik kwamen geld tekort om kaartjes te kopen voor de reis. Wij hadden geen familieleden in Amerika wonen die ons hadden kunnen helpen. De reisbiljetten kwamen voor mijzelf, mijn vrouw en drie kinderen op een bedrag van f 250,-. Daar bovenop hadden we f 200,- nodig voor het eten en andere uitgaven onderweg, al met al f 450,-. Het verkopen van al onze bezittingen, waaronder het gouden oorijzer van mijn vrouw en haar zilverwerk' leverde f 300 op. Drie vrienden borgden f 50,- bij de bank, zodat we nog f 100,- te kort kwamen op het benodigde bedrag van f 450,-'.

Paleiswachten

Klaas was niet een vent die zich gemakkelijk uit het veld liet slaan. Veeleer was hij de personificatie van de Amerikaanse doener. Terwijl hij de hulp van God inbad, bedacht hij tezelfdertijd een plan. Daarbij schoot hem te binnen dat zijn beide broers, Simon en Hendrik, die ooit paleiswacht waren geweest bij koningin-regentes Emma, zich tegenover hem heel positief hadden uitgelaten over de vorstin. Wellicht zou zij be-

Het gezin van Klaas en Wintje Sjaarda gefotografeerd omstreeks 1900. In het midden de in Friesland geboren Ytje (Etta, 1888-1965), Jan (John, 1885-1951) en Trijntje (Kate, 1890-1957). Op de voorgrond Nicholaas Sjaarda (1895-1919). Links en rechts Wintje Heins (1861-1932) en Klaas Sjaarda (1861-1943)

reid zijn hem de ontbrekende honderd gulden voor te schieten. Wat voor hem geen sinecure was, zou voor Emma uiteraard een schijntje zijn. Op een voorjaarsavond in 1893 nam Klaas de pen ter hand en richtte zich per brief vanuit zijn eenvoudige woning in Arum tot de koningin-regentes der Nederlanden.

Aan Hare Maaïesteit de Koningin Regentes

Ik, de ondergetekende, ben zoo vrij om met dezen tot uwe Maaïesteit te naderen, en mij voor UEd hooge eer te onderwenden. Mijne twee broeders hebben bij H.M. aan het hof gediend als Milisjens en hebben mij ingelicht omtrent H.M. om verder mij in de gunst van H.M. op te geven en mijne zaken

of verlangen aan UEd. over te leggen. Ik ben 31 jaar oud, en ik heb een vrouw met drie kinderen en ik ben als een vatsoenlijk mensch opgevoed, en mijn kleding en brood altijd met veldarbeid en heersknecht te zijn verdiend te hebben kan ik nu niet meer in mijne behoeften voorzien.

Ik heb al eens probeerd om hier of daar een post of betrekking te bekoomen maar door de veelvuldige sollicitanten is mij dat niet ge-

slaagd, vandaar heb ik mij voorgenomen als het mogelijk was om naar N.Amerika en daar mijn vortuin te zoeken. Ook in dit plan liep ik mij vast, want ik heb tot de daartoe benodigde kosten nog 100 gulden te kort. Waarover ik mij heb besloten mij te onderwenden en UEds H.M. ontverming hier over in te roepen om mij hier in te helpen zoo veel als het UEds H.M. behaagt. En wat H.M. mij wil helpen zal ik bij alle mooglijk weer terug sturen.

Ik groet UEds H.M. bij de hooge eer, verder ben ik uw d(ienst)w(illige) d(ie)n(aar)

*Klaas Sjaarda te Arum
gemeente Wonseradeel
provincie Friesland*

Sociaal voelend

Toen Klaas zich per brief tot de vorstin richtte was zij 34 jaar oud en sinds drie jaar weduwe van koning Willem III. Na de dood van haar man (1890) was ze koningin-regentes geworden voor haar tien jaar oude dochter, kroonprinses Wilhelmina. Emma, afkomstig uit het kleine Duitse prinsdom Waldeck-Pyrmont, trouwde op haar twintigste (1879) met de 42 jaar oudere Willem. Haar gouvernante had een belangrijke invloed op haar opvoeding tijdens haar jeugdjaren in Duitsland. Zij opende Emma's ogen voor sociale waarden en noden en maakte haar gevoelig voor de problemen van de gewone man, zowel op de velden als in de fabrieken. Verschillende malen noodde zij representanten uit het gewone volk ten paleize, met als motief 'niet gelukkig zijn, maar gelukkig maken, is de hoogste eer'. Desondanks liet ze ieder verzoek en elk verhaal natrekken door haar kabinet. Zo ook het rekest van Klaas Sjaarda, om trent wiens persoon schriftelijk inlichtingen werden ingewonnen bij de burgemeester van Wonseradeel. Wat voor man was Klaas en had hij het geld echt nodig om naar Amerika te vertrekken?

Op het matje

Klaas merkte jaren later daarover op: 'Vier dagen later verzocht de veldwachter mij bij de burgemeester te komen. Ik was bang en vroeg mij af wat ik had gedaan, maar ik had een schoon geweten en kon niets bedenken. Ik liet mijn werk voor wat het was en meldde mij bij de burgemeester. "Dag Sjaarda. Zeg Sjaarda wat heb je gedaan?" "Ik weet van niets meneer", antwoordde ik. Op dat moment dacht ik helemaal niet meer aan de brief die ik de koningin had geschreven. Hij vroeg mij: "Heb jij een brief aan de koningin geschreven", waarop ik antwoordde: "Jawel edelachtbare, wat is daar mis mee?" De burgemeester vervolgde: "ik heb een brief van de koningin ontvangen, die mij vraagt inlichtingen over jou te verschaffen. Wat moet ik daarop antwoorden?". Ik vroeg hem een goed woordje voor mij te doen bij de koningin'.

Goed nieuws

Wat de burgemeester van Klaas zijn actie vond om zich rechtstreeks tot de hoogste instantie te wenden is onbekend. Maar hij schetste in zijn antwoord aan de koningin een positief beeld van Klaas zijn persoon. Klaas daarover later: 'Vier dagen daarna kwam de veldwach-

Adelheid Emma Wilhelmina Theresia, prinses van Waldeck-Pyrmont, Koningin der Nederlanden (1858-1934). Onder het wapen in het Latijn het devies: "de palm groeit onder de verdrukking".

ter weer langs. Opnieuw werd mij gevraagd bij de burgemeester te komen. Deze begroette mij met "Dag Sjaarda. Ik heb nieuws. Welk nieuws heeft u?" vroeg ik. "Wat schrijft de koningin, dat zij mij tegemoet wil komen?" De burgemeester overhandigde Klaas Sjaarda daarop een brief van Emma's directeur van Weldadigheid, waarin werd meegedeeld dat aan Klaas honderd gulden zou worden uitgereikt zodra hij de reisbescheiden aan de burgemeester zou hebben getoond.

Klaas doet verslag

In maart 1894, de Sjaarda's hadden de oversteek inmiddels gemaakt, deed Klaas uitvoerig verslag van de lotgevallen van hem en zijn gezin in het afgelopen jaar.

Orange City Staat Iowa

Aan Haare Majesteit den Koningin der Nederlanden.

U Hoogweledel geboorne Vrouw beloofd te hebben eens een brief uit de Vereennigde St.

van mij te zullen ontvangen indien wij door Gods genade gezondt mogten blijven, vind ik nu een goed uurtje om aan die belofte te voldoen zoo goed als ik dit kan doen, mogt er soms iets onbescheidenheid in voorkomen wil mij dat vergeven. Het is nu al een langen tijd geleden wanneer u goedheid in Gods hand mij geholpen heeft hier naartoe te komen en in die tijd hebben ik (en) mijn vrouw telkens over uwe M. gesproken. Want zoo een gunst bewezen als die gaat in het leven niet uit ons gehuigen. Te meer dat er veele klaagtonen in M. Nederland komen en wij daar tegen verhuigen ons dat wij hier zijn. Het is eerlang acht maanden geleden dat wij de Nederlandse, Ja de Moeders bodem verlaten hebben. Dat was wel hard, maar Onze God geeft wat wij vertrouwend van hem smeken. Ook uw gave aan ons gegeven, hebben wij van God afgebeden. En u O hooge vrouw zal genadeloon er voor ontvangen van God in de eeuwewegge tabernakelen. Want al wat u doet aan de armen wordt bij onze God bewaard, en ontvangt loon niet naar verdienste, maar naar genade O Koningin van onze God die leeft en regeert. Om eennigzins kennis en ondervinding van Am(erika) te krijgen heb ik niet eerder geschreven. Ik ben gereisd met de Engelse leine van Harlingen uit Friesland naar Hul(l) in Engeland. Toen zijn wij met de trein naar Liverpool gereisd, daar hebben wij drie dagen geloeerd. Toen kwamen wij in de grootte boot naar Philadelphia. De leine is goed maar de passagier(s) zijn heele slegten onder, wat de reis minder aangenaam maakt. Ik heb niet zeeziek geweest, mijn vrouw en kinderen een klein beetje. In Philadelphia kwamen wij aan en hoe wonder veel onze oogen in Engeland gezien hadden stonden wij nog meer verbaasd te zien wij de Am. wal bereikten, toen wij de wonderprachtige plijzier booten zoo bij ontelbare menigte door elkaar zagen kruisen. Wij zijn des namiddags om 3 uur aangekomen en met 8 des avonds vertrokken. Wij waren zeer blij en verhuigd, dat wij de zee reis achter de rug hebben, want in de treinen hier is het prachtig en gemakkelijk. Wij waren nog allen gezond en wij zijn doorgetrokken tot de staat Indiane, daar hebben vier 4 uren stilgezeten. Daar hebben wij ons weer gewassen en gereinigd. Daartoe hebben wij verbaasd veel bosch en doorgaans meer hooge bergen. Ik verwonderde mij dat Am. zoo oneven was. En daarbij kan ik uwe Maaiteit zeggen dat als men zoo voor 't eerts in Am. komt dan laten er zich vreemde gezigten opleveren, want in de steden zijn wondermooie gebouwen en pracht en kunst en nijverheid is int groot. Maar komt men in de buitenplaatsen dan ziet men het soms

zoo nederig mogelijk. Wel mijn oogen wierden vermoeid van het zien. Wat wonder groote en krachtige werken. O, Koningin Emma, u weet veel ook aangaande Amerika, maar toch met eigen (ogen) zien is voortreffelijk. Wij zijn goed en wel op Roseland (South Chicago, Illinois, red.) aangekomen. God heeft ons bewaard op die groote reis, hoewel het reizen is niet zoo slim als of sommige menschen zeggen. Die zich bedaard houd en goed gedraagd die komt wel terecht, en ik was een uur of 4 op mijn bestemming daar kwamen mijn kisten ook al aan. Maarwat mij verwonderde en bijzonder tegen viel. Het eerste wat ik hoorde omtrent was, dat er was geen werk in Am. Wel ik was verbaast, maar toch ik had moed op mijn God, die mij ondersteunde. En hoewel ik meende dat ik op Roseland mijn brood zoeken zou, daar wist God het anders. Ik heb 12 dagen daar geweest en daar heb ik 8 dagen gewerkt en 4 dagen de groote werken, ook die van de Compenie van Poelman, waarvan u O Koningin eenige spoorwagens hebt gekregen zoo ze mij hebben ingelicht. Toen ben ik van daar vertrokken naar Iowa Orange City, om dat het werk daar (in Roseland, red.) op de fabrieken stilstond. *) Roseland ligt zoo wat 5 a 600 meil dat is bij de tweehonderd uren van Orange City af. Nu zijn wij hier zoo lang geweest als of ik gemeld heb. Nu voldoet het mij en mijn vrouw wonder best. Ik heb hier eerst wel een heel boel geloop en gedraaf gehad. Toch een goed ding komt nooit vlug. Maar ik heb onder de hand Gods ijverig geweest en nu heeft God mij eerst door uwe bijstand en nu later door de menschen hier bijzonder bewaard en gezegend. Ik heb zelf een koe en 20 kippen en een varken opgespaard en nu hebben de goed menschen mij zoo ver geholpen dat ik heb nu 2

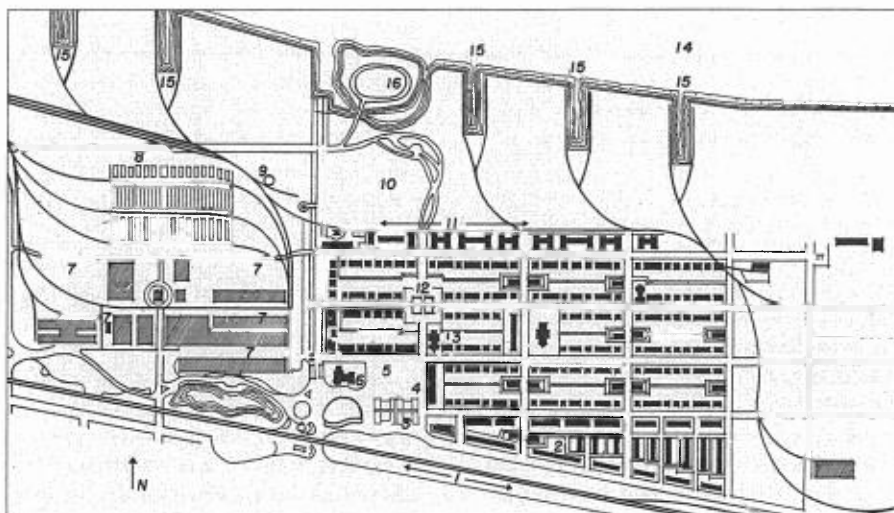
koeien op stal, 115 kippen en 3 varkens en nu heb ik een huis gehuurd met 13 akkers land, dat wij zijn hoog wonder verblijd dat wij hier zijn. En zijn u dus hoogst dankbaar voor uwe hulpe. En wat het leven aangaat, wij mogen hier graag wezen want wij hebben hier beste predikanten in de hollandse of liever de Nederlandse taal en nu kunnen mijn kinderen de Am. taal lezen en ik kan mij ook leren behelpen. Wij hebben hier een school prachtig mooi met 8 roems of klassen, de menschen zijn hier netjes en prachtig gekleed, dat wij mogen hier wel wezen. Wel Koningin ik eindig met dit mijn schrijven, en verblijd u met ons. En mogt het wezen dat u Koningin nog iets verlangde te weten, ik stel wat kan tot uwe dienst. Hoewel ik zou graag antwoord willen hebben dat mijn briege in uw hand is gekomen.

Wij (wensen) uwe Maaiteit de zegen onzer Gods toe, en wees verder gegroet van ons

Klaas Sjaarda en vrouw Wendtje Heins, geboren Friesland Arum

Weldoenster

In de familie gaat het verhaal dat Klaas, zodra hij het geld had, de van Emma geleende som aan haar terugbetaalde. Die retourneerde het bedrag omdat zij de tegemoetkoming destijds als schenking en niet als lening of voorschot had bedoeld. Na Orange City verhuisde Klaas nog verschillende malen met zijn gezin, onder andere naar Pease (Minnesota), waar hij een van de twee eerste ouderlingen was van de Pease Christian Reformed Church. Ook de beide eerdergenoemde broers van Klaas, Simon en Hendrik, vertrokken uiteindelijk naar

Plattegrond van de 'company-town' Pullman (Illinois), ontworpen door de architect Solon S. Beman. Aan de bovenzijde Lake Calumet

Het gezin van Klaas Sjaarda, gefotografeerd omstreeks 1910

Amerika (1894). Klaas overleed in november 1943 in Orange City (Iowa). Zijn weldoenster, koningin-regentes Emma, stierf in maart 1934 en werd geprezen om haar wijsheid, kracht en standvastigheid. Klaas Sjaarda wist wel waarom.

Vertaling M. Schroor

*) Noot van de redactie: Klaas Sjaarda arriveerde in Roseland op een cruciaal moment in de Amerikaanse sociale geschiedenis. George Pullman bouwde in 1864 zijn eerste slaapwagon en werd drie jaar later president van de Pullman's Palace Car Company (door Klaas de 'Compenie van Poelman' genoemd). In 1880 verplaatste hij zijn bedrijf van Chicago naar een terrein ter grootte van ruim 1600 hectare ten zuiden van de stad

aan Lake Calumet. De sluwe zakenman trachtte de veelvuldige stakingen en de slums te omzeilen door er een eigen fabrieksstad te bouwen, compleet met kerken, overheidsgebouwen, sportzalen en een theater. Vakbondsleden werden door Pullman buiten de deur gehouden en de macht die de firma over zijn personeel uitoefende grensde aan het absolute. Als reactie op de recessie van 1893 ont-sloeg Pullman talloze arbeiders en verlaagde de salarissen met een kwart. Maar anders-om handhaafde hij wel de prijs van zowel de huren van de bedrijfswoningen als van de door hem geleverde sociale dienstverle-ning. Het daaruit voortvloeiende conflict tussen de American Railway Union onder leiding van Eugene V. Debs en Pullman - dat ook elders tot uitgebreide stakingen leid-de en de culminatie was van een decennium van arbeidsconflicten in en rond Chicago - maakte een einde aan het rabiante 'laissez-

faire' kapitalisme in de Verenigde Staten, aan het verlichte paternalisme van Pullman c.s., maar ook aan de macht van de vakbond. Het toonde eveneens de zwakte aan van de federale regering. Onder druk van de om-standigheden en dankzij de inspanningen van president Grover Cleveland nam de overheid een actievere rol op zich in arbeids-kwesties, hetgeen onder andere resulteerde in de Arbitration Act van 1898.

Janet Sheeres-Sjaarda is verbonden aan het Calvin College in Grand Rapids, Michigan, Verenigde Staten van Amerika

Van het 'houtsje van Grutte Tseard' en de 'aaisikerskaart'

Een eeuw vogelbescherming in maatschappelijk perspectief

Sake P. Roodbergen

In de tijd dat de bekende dominee en natuurpublicist Reinder J. de Stoppeelaar uit Wergea zijn romantische natuurboeken schreef, verhuisde Tjeerd de Jong met zijn vrouw Fopkje Adema van Boornbergum naar Grou, waar hij zich vestigde als koopman. Deze 'Grutte Tseard' werd rond 1917 in Grou de voorzitter van de door hem opgerichte Vereniging tot Bescherming van Eenden. Leden van de Grouster vereniging konden een houten labeltje kopen, vervaardigd in de fabriek van Halbertsma Deuren, dat duidelijk zichtbaar aan een eendenkorf diende te worden bevestigd. Van de verkoop van 'it houtsje fan Grutte Tseard' à vijf cents en de verenigingscontributie, die twintig cent bedroeg, werd in strenge winters voer voor het waterwild gekocht. De bakkers hadden wel oud brood en Tjeerd zélf was fouragehandelaar.

Ingebed

Het model werkte perfect. De Grousters wilden niet voor gierig uitgemaakt worden: sociale controle zorgde ervoor dat niemand zijn of haar burgerplicht verzaakte. Het geld werd ten bate van de kleumende eendenschaar aangewend. Er zat zelfs nog een ander sociaal aspect aan: overtoollig geachte woerden werden door de eigenaar van de Halbertsma-fabriek in samenwerking met de plaatselijke veldwachter Harmen Vollema geschoten en zo nu en dan aan een behoeftige Grouster weduwe geschonken. Zo werkte de Friese natuurbescherming in haar kinderjaren, ingebed in en geschraagd door de lokale gemeenschap. Welbegrepen eigenbelang en oogsten uit de natuur waren ethisch geheel geaccepteerd. In de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog ontstonden in Fryslân de eerste lokale vogelwachtverenigingen en in 1947 de overkoepelende provinciale Bond van Friese Vogelbeschermingswachten (BFVW). Op veel plaatsen kunnen we de vogelwacht zien als de voortzetting van een eendenvereniging, ook wat de visie op natuurbescherming betreft. Jouke Dominicus Brada, de belangrijkste initiatiefnemer en eerste secretaris van de BFVW, liet daar geen onduidelijkheid over bestaan. Voor dit katholieke schoolhoofd uit Wergea moesten 'fjildman, boer en boerefeint, aaisiker, fisker, jager, mollefanger, muddejeier, wilster- en guozzeflapper', kortom, de plattelandsbewoner die kleinschalig oogstte uit de

natuur, worden aangesproken. Deze had een natuurlijke betrokkenheid, kende het veld en was bereid zich in te

zetten voor de bescherming. De plattelandbewoner was - steeds in combinatie met politie en justitie - de aangewezen hoeder van de natuurwaarden van het platteland, zo meende Brada. Eigenbelang speelde een vanzelfsprekende rol.

Tegengestelde visies

Deze visie op natuurbescherming die nog altijd ten grondslag ligt aan de BFVW, wijkt daarmee fundamenteel af van het dominante natuurbeschermingsmodel. Terwijl natuurbescherming voor de BFVW juist een zaak van de plattelandsbevolking is, lijkt het er bij veel andere natuurbeschermingsorga-

Harmen Vollema (l.) uit Grou en Gerrit Bosch van Huizum met een roeischouw in de Alde Feanen (1927). Bosch (1893-1981) was de stuwende kracht achter de oprichting van het Fries Natuur(historisch) Museum te Leeuwarden en één van de mannen van het eerste uur van de Bond van Friese Vogelbeschermingswachten. Harmen Vollema (1881-1966) was 'wetterpysje' en veldwachter in Grou.

Gezicht op Wergea getekend met conté-poiltlood door Hans Kamp. Het dorp in het waterrijke laagveengebied aan de rand van de Oude Venen was in heden en verleden hecht verbonden met de historie van de Bond van Friese Vogelbeschermingswachten (BFVW). Woonplaats van De Stoppelaar, Brada en Sybren van der Vlugt, die BFVW-voorzitter was van 1988 tot 1995

nisaties vaak op dat de ideale natuur een ontvolkt platteland is. Aan de ene kant de erfgenamen van de pragmatische plattelander Grutte Tseard, aan de andere kant die van de idealistische stedeling Jac. P. Thijsse. Deze tegenstelling mondde in de afgelopen decennia uit in één van de heftigste controverses in de geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming. In de jaren vijftig en zestig concludeerden biologen dat verschillende weidevogels, met name de wulp, de kempfaan en de kievit in aantallen achteruitgingen. Als voornaamste oorzaak werden de moderne landbouwmethoden aangewezen. Om deze teruggang tegen te gaan werd door verscheidene vogel- en andere natuurbeschermingsorganisaties de oplossing gezocht in het stichten van weidevogelreservaten. Bovendien moest ook het eierrapen het ontgelden.

Harmoniemodel

In Fryslân koos men na de voor de weidevogels desastreus verlopen oorlogsjaren echter voor een alternatieve aanpak. Hier wilde men het eierrapen, het boeren en de weidevogelbescherming combineren. De BFVW spreekt in dit verband zélf graag over 'het harmoniemodel'. Het traditionele 'ljipaai-sykjen' is daarbij vervlochten met de weidevogelbescherming. Na het rapen van het eerste legsel worden door een

systeem van nazorg de vervolglegels beschermd met zogenaamde nestbeschermers. Een aanpak die werkt, maar nogal afwijkt van de Hollandse aanpak waar men reservaten wil stichten. Voor de aanhangers van deze reservatsgedachte was de benadering van de BFVW echter onaanvaardbaar. Het resultaat was een heftige controverse,

waarbij de Friese 'ljipaaisikers' door hun tegenstanders geregeld als 'barbaren' werden afgeschilderd.

Vogelbescherming Nederland, de nationale 'grote broer' van de BFVW - achterbannen respectievelijk 120.000 en 26.000 - voerde zo nu en dan keiharde publieksacties om het 'zoeken en rapen van kievitseieren' uit de Nederlandse wet te schrappen. De strijd draaide meer om beginselen dan om de natuur zelf. De ecologische onschuld van het 'aaisykjen' wordt door geen enkele weidevogelbioloog meer weersproken. Toch is de lucht nog steeds niet helemaal geklaard.

Staatsbosbeheer

Het beschermingsconcept van de BFVW kan alleen maar functioneren bij een optimale toegankelijkheid van graslandgebieden in de eierzoekeperiode met het oog op de werving van nazorgers, en van andere locaties voor de bescherming van uilen, zwarte sterns of andere doelsoorten van werkgroepen of commissies van de BFVW.

In 1995/96 deed de BFVW daarom een serieuze poging om tot een nauwere samenwerking te komen met Staatsbosbeheer in Fryslân. De BFVW-argumentatie luidde: 'Onze mensen helpen jullie, Staatsbosbeheer, in het veld; laat het eierzoecken in de korte voorjaarsperiode dan gewoon toe, net als It Fryske Gea ook doet'. Zo zou een vruchtbare samen-

Pluis

DE FRIEZEN...
DE FRIEZEN VALLEN BINNEN!

Van de eierzoecker werd een karikatuur gemaakt.

De Kempphaan ('Hoants') is een talrijke doortrekker in voor- en najaar in ons land en in Fryslân in het bijzonder. Als broedvogel is de soort bijna uit onze provincie verdwenen (foto: Anton Huitema)

werking kunnen ontstaan tussen twee instellingen met elk hun eigen visie op natuurbescherming. De poging strandde voornamelijk op een 'nee' van Staatsbosbeheer, ondanks enige voorzichtige druk van de Friese provinciale overheid.

Complementariteit

Het zou mooi zijn als we in het nieuwe millennium het tijdperk van polarisatie achter ons konden laten. We zouden niet langer over tegengestelde benaderingen maar over complementaire benaderingen moeten spreken. Synergie zou het motto moeten zijn: samenwerken, mét de tolerantie en het begrip die daarbij horen. Geen enkele natuurliefhebber zal de schoonheid van een natuurreservaat ontkennen. Maar hoe mooi een reservaat ook kan zijn, het is een vorm van natuurbescherming die een vaak te grote afstand tussen mens en natuur schept. Of zoals natuurpublicist Koos van Zomeren onlangs schreef: 'Er wordt zo'n ideologisch beslag op het begrip natuur gelegd dat er bijna geen lol meer aan is'.

Betrokkenheid

In het 'harmoniemodel' van de BFVW staat juist betrokkenheid centraal. De deelname aan de weidevogelbescherming in onze provincie is aanzienlijk hoger dan in alle andere provincies samen. Momenteel gaat het bij de weidevogelbescherming in Fryslân om circa 4.750 geregistreerde BFVW-nazorgers, die op meer dan 110.000 hectare zo'n 60.000 legsels op de één of andere manier beschermen. Daarbij gaat het om 28 soorten, waaronder enkele Rode Lijstsoorten als Kempphaan ('Hoants') en Zomertaling ('Skiertsjilling'). In 1991/1992 deed de BFVW een onderzoek naar de plaats van het kievitseieren zoeken bij de eigen actieve weidevogelvrijwilligers. Bijna negentig procent bleek zichzelf ook 'aaisiker' te noemen. Het eierzoecken is in de Friese legselgerichte (weidevogel)bescherming verreweg de belangrijkste stimulans en inspiratiebron. De conclusie lijkt te moeten zijn, dat, waar de relatieve vrijheid in het veld tijdens de eierzoekeperiode het grootst is, het hoogste aantal deelnemers in de bescherming na de sluitingsdatum kan worden gemobi-

seerd. Het traditionele voorjaarsgenoege van het 'ljipaaisykjen' kent dus een boeiende natuurbeschermende nevenzijde. Oogsten en beschermen. In een strofe in het gedichtje 'In wurd ta ôfskied' van Tetman de Vries wordt de samenhang tussen de beide elementen van het BFVW-harmoniemodel poëtisch verwoord:

'mei pols en pet, moarns ier, jouns let, mei' hja dyn fijân lykje,
dyn freon dochs bin' en bliuwe wij,
lit ús dyn fruchten sykje'

Het afgelopen decennium kenmerkte zich door een sterke polarisatie binnen de natuurbescherming. Aan het begin van een nieuwe eeuw zou de nadruk veeleer op samenwerking en synergie moeten liggen.

Roodbergen is bestuurslid van de BFVW en redacteur van het verenigingsblad *Vanellus*. Van zijn hand verscheen onlangs *B.F.V.W. in vogelvlucht en perspectief*, Uitgave Bond van Friese Vogelbeschermingswachten, 1999.

Hans Kamp (l.) en de auteur van dit artikel, aan het 'aaisykjen' op de Hege Warren. 'It fjild moat it wurk dwaan'.

Een Harlinger sluizenbouwer in Groningen

Meindert Schroor

Tot de introductie van de schutsluis of het verlaat stelde het passeren van polderkaden of dijken de scheepvaart voor grote problemen. In de middeleeuwen en ook in de vroeg-moderne tijd maakte men doorgaans gebruik van overtomen, waarbij de schepen over rollen van palen of boomstammen met behulp van lieren en paarden van het ene water in het andere werden getrokken.

Valschutten

De oudste doorgangen in dijken dienden primair voor de afwatering en hadden in eerste instantie de vorm van pompen of kokersluizen. Het ging daarbij om een houten buis (vaak een holle boomstam) in de dijk met een afsluitklep. Deze klep werd door de druk van het binnenwater geopend en sloot zich bij hoog buitenwater. Gaandeweg ging men, ten einde de scheepvaart te gerieven, over op bredere en hogere doorgangen. Eén of een stel deuren boden in zo'n geval passage. Het probleem van deze techniek was dat de doorvaart bij ongelijk water (tij of binnenpeilen) gestremd was. Vanuit Holland kwam omstreeks 1500

de schutsluis of het verlaat 'overwaaien'. Het Leeuwarder verlaat (in 1859 uitgegrond) was wellicht de eerste schutsluis die in Friesland werd gebouwd. Dit was geen sluis in een dijk, maar de waterstaatkundige scheiding tussen de boezems van Westergo en Oostergo. Al met al een eenvoudig kunstwerk dat blijkens de uit circa 1573 daterende 'Austinkaart' van Leeuwarden uit twee valschutten bestond. Twee jukken waarin elk een deur of schuif op en neer kon worden bewogen. Zo'n schuif kon met behulp van kettingen op rollen door middel van raderen aan beide zijden in beweging worden gebracht. Tussen beide schutten lag dan de sluiskolk. Een dergelijk

kunstwerk werd in 1528 ook in Harlingen gebouwd. Deze lag nabij de Noorderpoort, die toen bij het Noorderke aan het westelijke uiteinde van de latere Noorderhaven stond. Naast en zuidelijk van deze schutkolk (in 1569 in het Recesboek van de Vijfdeelen aangeduid als 'het buitenste verlaat') lag een spuikolk, die louter voor het afwateren (en wellicht het schutten van kleinere schepen) diende. Deze spuisluisen moeten we vergelijken met de latere zijl in het hart van Dokkum.

Damsterdiep

Kennelijk hadden de Harlingers met de aanleg en het onderhoud van deze schutsluis de nodige expertise opgedaan. Het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1572) speelde zich voor een belangrijk deel op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Groningen af. In 1568 had Alva, na terugkeer van de voor hem succesvolle slag tegen het Nassause invasieleger bij Jemgum, opdracht gegeven tot de bouw van een dwangburcht, tegen de zuidzijde van de stad Groningen. Hij had ook een aanzienlijke vergroting en versterking van Delfzijl verordonneerd. In de stad Groningen zag men dit plan met lede ogen aan. De verbinding tussen beide plaatsen was in de vijftiende eeuw gelegd door middel van het (tussen stad en Ten Post gegraven) Damsterdiep. Een snelle verbinding over water werd van steeds groter belang voor Groningen. Die was er niet op dat moment, want om van het Schuitendiep (de oostelijke stadsgracht) in het Damsterdiep te komen, moest men ter hoogte van de Steentilpoort gebruik maken van een overtoom. Volgens de Stadsrekening van 1573 (p. 289) werden Evert Symens en Joest van Cleuer op 8 mei 1573 'nha Harlinge' gestuurd om een 'mester timmerman te bekomen tut de verlaten'. Ze keerden twee dagen later weer terug. In de Friese havenstad werd Johan Clasen 'mestertimmerman van Harlingen' ingehuurd. Nog diezelfde maand kreeg hij de leiding bij de ombouw van overtoom tot verlaat, waartoe het hout in Emden werd gekocht. Een houten verlaat, want de meeste waterstaatkundige kunstwerken werden pas vanaf de achttiende eeuw in steen 'omgezet'. Het is

Het Binnen-Damsterdiep hier omstreeks 1876 vereeuwigd door Friedrich Julius von Kolkow. Op de voorgrond de sluiskolk van het in 1573 gebouwde verlaat. Links achter de (nieuwe) Steentilpoort. De bomen bekronden de spoedig vergraven stadsomwalling. De molens in de verte stonden bij het houtstek van de dooperse familie Van Houten, waarvan het kamerlid Samuel van Houten - van het gelijknamige Kinderwetje - de bekendste telg was (foto: Groninger Archieven)

een mooi voorbeeld van de diffusie van technische, in dit geval waterstaatkundige, expertise van west naar oost. Zoals enkele decennia later ook de Friese landmeter Johannes Sems via Groningen, Oost-Friesland en Noord-Friesland in Denemarken en Zuid-Zweden terecht zou komen.

Johan Clasen moet in Harlingen geen onbekende zijn geweest. Vermoedelijk was hij een zoon van een van de grootste grondeigenaren rond Harlingen, de vóór mei 1542 overleden Claes Jans. In 1557/58 koopt hij (Jan Claess) een huis van de voogden over de weeskinderen van jhr George van Fronhoven, die op zijn beurt verwant was aan de drost van Harlingen Frits van Grombach en aan de thoe Schwartzenberg's. Jan of Johan Clasen was in 1579 nog in leven.

Opgeruimd

Ten noorden van het Groninger verlaat was al vóór de bouw ervan een schippersbuurt ontstaan, die gunstig lag ten opzichte van zowel de vaart over het Damsterdiep als de vaart over het Schuitendiep naar de venen langs de Hunze. Dit zogeheten 'schutenschuverskwartier' werd in 1583 beschansd en bij de grote stadsuitleg van 1608-1624 in zijn geheel met het verlaat binnen de veste gebracht. Het Damsterdiep tussen de oude, uit 1517 daterende, Steentilpoort en de nieuwe Steentilpoort heette sindsdien Binnen-Damsterdiep. In 1883 werd de schutsluis - sedert de opening van het Eemskanaal in 1876 overbodig geworden - opgeruimd. Het Binnen-Damsterdiep werd in 1953 gedempt, vervolgens vertrekstation voor de DAM-bussen en fungeert thans als parkeerterrein.

Ynboek

Nije oanwinsten fan de Provinsjale Bibliotek fan oktober oant desimber 1999

Johanneke Sytsema

Skiednis

* **Freules, dames, vrouwen:** Friese vrouwen en de burgercultuur, 1850-1950. Yme Kuiper, Henk Nicolai en Corien Rattink. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, 1999. 127 p.

* **Geschiedenis van het geslacht Laansma.** S. Laansma. Zutphen, S. Laansma, 1995-1999. 5 dl.

* **Salt wetter - swiet wetter:** over zoetwatervoorziening vroeger, met name in Noord-oost Friesland. G.I.W Dragt en Bert Huizinga. Moddergat, Museum 't Fiskershúske, 1999. 48 p.

* **Het barkschip 'Amicitia'.** Ton F.J. Pronker. Baarn, De Prom, cop. 1999. 702 p. (Titelp. vermeldt: De geschiedenis van het eerste klasse ijzeren barkschip 'Amicitia' 1885-1903, de zeemans-loopbaan van haar kapitein T. Pronker, 1878-1903, de rederij P. van der Hoog 1877-1906, de dagboeken van 3de stuurman H.W.A. Celosse 1893-1898, het barkschip 'Martina Johanna' en kapt. J.J. van der Laag 1891-1905). Met een samenvatting in het Engels.

* **Catalogi duo instructissimae bibliothecae quae est in suprema frisorum curia:** quorum prior est alphabeticus, alter per capita Leovardiae 1776. Met een inleiding van R. Feenstra. Leeuwarden, Provinsjale en Buma Bibliotek fan Fryslân, 1999. 16, 271, 98 p. Omslag- en bandtitel: Bibliotheek Hof van Friesland. Facsimile-uitgave van de catalogus van de bibliotheek van het Hof van Friesland. 'Leovardi', Joannes Seydel, 1776.

* **Yn streken.** Tachtig jaar Bond van Ijsclubs in twee eeuwen Friese schaatsport. Hedman Bijlsma. Franeker, Van Wijnen. cop. 1999. 287 p.

Pleatslike skiednis

* **50 jaar 'Cornfield' Range.** Yntze Bosma. Leeuwarden, Koninklijke Landmacht. 1999. 272 p.

* **Voor Gods kerk. Meer dan herdenken alleen?** 50 jaar Vrijmaking, 1947-1997. K. de Jong et al. Drogeham, Gereformeerd (vrijg.) Kerk. 1997. 17 p.

* **Historisch overzicht 75 jaar federatie Franekeradeel.** Piet de Groot. Keatsfederasje Frjentsjerteradiel, 1999. 84 p. Titelp.: Keatsfederasje Frjentsjerteradiel. Omslagtitel: Keatsfederasje Frjentsjerteradiel, 1924-1999.

* **Kinea 75, 1924-1999.** Aant Heida et al. De Knipe, Korfbalclub Kinea, 1999. 1 dl.

* **Fotokompas Hindeloopen.** Winfried Walta. Leeuwarden, Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1999. - 1 dl. Tekst in het Nederlands, Duits en Engels. Uitg. in het kader van het 11-stedenproject.

* **De Joodse gemeente te Sneek.** H. Beem. Herdr., aangevuld door J.E. Bazuin. Sneek, Gemeente Sneek, 1999. 78 p. Oorspr. uitg.: Bolsward, Osinga, 1973.

* **Lichtop Schier.** Over vuurtorens en bakens op Schiermonnikoog. Erik Tiddens en Ron Beumer. Peize, 1999. 68 p.

* **Het dierbare college: 1799-1999.** Tweehonderd jaar College van Kerkdiakenen in de Herv. Gemeente te Leeuwarden. C. van den Berg. Leeuwarden, Kerkdiakenen Hervormde Gemeente Leeuwarden, 1999. 54 p.

* **Schatgraven in de kerk van Ee.** B.H.J. te Boekhorst. Anjum, 1997. 16 p.

* **Midlum en Koningsbuurt.** Fotoboek over Midlum en de Koningsbuurt. Jaap Bader en Cor Visser. Midlum, Vereniging van Dorpsbelang Midlum, 1999. 160 p.

* **Van '09 naar '99:** 90 (plus 1) jaar Protestants Christelijk Onderwijs in Huizum. Leendert Plaisier. Leeuwarden, Vereniging voor PCBO Leeuwarden-Zuid, 1999. 162 p.

* **Zwaluwen 75.** Verhalen uit driekwart eeuw geschiedenis van een Leeuwarder christelijke voetbalclub. Chris Kruisinga. Leeuwarden, C.S.V. De Leeuwarder Zwaluwen, 1999. 233 p.

* **Ik zal gedenken...** Iets uit de kerkgeschiedenis van Drachten, met name over de Af-scheiding (1844) en de Vrijmaking (1945). S.S. Cnossen, met een voorw. en een naschrift van C.J. Breen met een vergelijkend onderzoek van C.J. Breen. Drachten, Gereformeerde Kerken van Drachten, 1995. 136 p.

Week van de bibliotheek

PB iepen

Nei in lange perioade fan ferbouwen is de Provinsjale Bibliotek wer iepen foar gebrûkers. De offisjele iepening fynt plak op **8 maaie** foar genoadigden.

Op **9, 10 en 11 maaie** sille der jûns kulturele aktiviteiten lykas muzyk en teniel yn de biliotek wêze. De jûnen binne foar elkenien fergees tagonklik. Kaarten kinne yn it foar by de baly ôfhelle wurde. It programma wurdt fierder oankundige yn de kranten.

Op **13 maaie** is der in iepen dei. Elkenien is fan herte wolkom om it nije gebou, ynklusyf depot en binerij te besjen.

* **Het Boshuisen Gasthuis te Leeuwarden**, gestalten en geslachten rond een gasthuis uit 1652. B. van Haersma Buma. Leeuwarden, Stichting Boshuisen Gasthuis, 1999. 30 p.

* **Leeuwarden 750-2000**: hoofdstad van Friesland. René Kunst (eindred.) et al. Franeker, Van Wijnen, 1999. 527 p.

Genealogy

* **Roorda's op het hellend vlak**. Over schuytmakers en andere Roorda's van Drachten. Marten J. Roorda. Geldrop, Roorda, cop. 1999. 95 p.

* **De genealogie van de familietak van Fokko Boelens (1847-1916)**. Uit het geslacht Wigboldus-Boelema-Boelens (vanaf 1500 tot 2000). Harmannus Boelens. Huizen, H. Boelens, 1999. 227 p.

* **Familie Kloosterman van Garijp - Sigerswolde**. A. Kloosterman. Bennekom, A. Kloosterman, 1999. 255 p.

* **Genealogie Familie (van) Althuis**. Wim van Althuis. Vianen, W. Althuis, 1998

Taal

* **J. H. Halbertsma en de taalkundige opvattingen van Willem Bilderdijk en Jacob Grimm**. Lida Zutt. Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU. Münster, Nodus Publikationen, 1998. 21 p.

* **Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friesse taal**. K.F. van der Veen (eindred.) et al. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy/De Tille, 1984-.... Vanaf 1986 uitg. Ljouwert Leeuwarden, Fryske Akademy.

* **Franeker: bij- en scheldnamen**. Rienk Miedema en Henk Seerden. Franeker, Telenga, 1999. 168 p.

Natuer

* **De andere kant van het Wad**. John Stoel et al. Harlingen, Waddenvereniging, 1999. 15 p.

* **Ontdek de Friesse natuer/Untdek de Fryske natoer**. Handboek met uitgebreide informatie over alle natuurgebieden van It Fryske Gea. Th. Wiersma et al. Olterterp, It Fryske Gea, cop. 1999. 208 p. Deels gebaseerd op de uitg.: Door It Fryske Gea, D.T.E. van der Ploeg, 1993.

* **Natuur in Fryslân**: 123 gebieden van Staatsbosbeheer. D.T.E. van der Ploeg. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, cop. 1999. 335 s.

Ferskaat

* **Het orakel van Hollum**. Ideeënboek over mobiliteit in 2030 van jongeren uit Noord-Nederland. Geale Groen et al. Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Rijkswaterstaat, directie Noord-Nederland, cop. 1998. 80 p.

* **'Naar een digitaal geheugen'**. Beheer en archivering van digitale gegevensbestanden bij gemeenten en waterschappen in Fryslân. Vereniging van coördinatoren Informatievoorziening en Automatisering in Nederlandse gemeenten (VIAG). Leeuwarden, Provinciale Archiefinspectie Fryslân, 1999. 20 p.

* **Der nordfriesische Rufnamenschatz in seiner zusammensetzung vom späten Mittelalter bis ins 17. Jahrhundert**. Ulf Timmermann. Kopenhagen, Reitzel, 1997-....

* **Kloosterpad**: een bedevaart in het oosten van Friesland. Nanka en Peter Karstkarel. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, cop. 1999. 80 p.

* **Lipkje Post-Beuckens**, Ypk fan der Fear, Ella Wassenaer. Symposium hâlden op 24 april 1999. Ljouwert/Leeuwarden, Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, 1999. 44 s.

* **Friesland 1980-2000**: snel, zakelijk en efficiënt. Paul Achterberg et al. Leeuwarden, Friese Pers, 1999. 59 p.

* **It wrede paradys**. Hylke Speerstra. Leeuwarden/Ljouwert, Friese Pers Boekerij, cop. 1999. 456 p.

* **Gouden verhalen**. Meindert Schaap et al. West-Terschelling, Stichting Zeeschuim, 1999. 48 p. Uitg. t.g.v. het Lutine herdenkingsjaar, 1799-1999.

* **Proceedings international Willem Barentsz symposium 1997**. Harlingen, Flevodruk/-Terschelling-West, Maritiem Instituut Willem Barentsz, 1998. 127 p. Publ. in coöperation with Stichting Willem Barentsz Herdenking Terschelling. Conference on exploration and exploitation of the European Arctic Region in past, present and future, Maritime Institute Willem Barentsz, Terschelling, The Netherlands 21-23 May 1999.

* **Fedde Schurer en syn idealen**. Tony Feitsma. Ljouwert/Leeuwarden, Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, 1999. 32 s.

Agenda

ANJUM

Anjumer Molen "De Eendracht", Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926. Open: ma 13-17, di t/m za 10-17

Doorlopend

Zes zolders kijkgenot

- Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, kunst uit zee, molenaarsgereedschap en boerenspul, raderwerk (spoorwielens rondsels), aandrijving en een prachtig uitzicht.

BURGUM

Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum, Menno van coehoornweg 9.

Tel.: 0511-465544.

Open: di t/m za 14-17, vr 14-17/19-22

t/m 29 april

Voedsel in vorm

- Een drabbelkoek, krakeling of sprits smaakt niet alleen anders dan een speculaasje; ze lijken ook allemaal gebonden aan de specifieke vorm. Voor veel etenswaren is die vormgeving functioneel: een worst rookt gelijkmatig in een smalle gebogen vorm, een brood wordt precies goed gaar in een juiste verhouding in hoogte en breedte van het deeg. Een niet-functionele vormgeving wordt meestal gekoppeld aan lekkernijen en traktaties zoals kerstkrans, suikergoed en marsepein, boter en chocoladeletters enz. Historische bronnen melden dat de vormgeving van bijzonder feestgebak mogelijk nog verband houdt met oude offerplechtigheden, die terug zouden gaan tot de vroegchristelijke tijd. Meer recent onderzoek heeft aangetoond dat soms speciale vormen werden gemaakt ter gelegenheid van bepaalde bijzondere gebeurtenissen, zoals een zeeslag of een kroning. Houten koekvormen zijn vaak ware staaltjes van huisvlijt en houtsnijwerk evenals puddingvormen van steengoed of porcelein geven een aardig beeld van de vormgeving die voor bepaalde gerechten populair was: wie kent niet de puddingvorm in vissenfiguur? Weinig mensen maken zelf nog lekkernijen in de juiste vorm, maar soms zijn speculaasplanken, wafelijzers en puddingvormen van beppe, en mogelijk nog van beppe's beppe, bewaard gebleven. De expositie toont niet alleen de voorwerpen die nodig zijn voor 'vormgegeven voedsel', maar biedt ook de mogelijkheid om thuis bewaarde, eigen vormen weer te vullen volgens authentieke recepten.

DRACHTEN

Museum Smallerland, Museumplein 2.
Tel.: 0512-515647.
Open: di t/m za 11-17, zo 13-17

t/m 23 april

Lucifer

- Schilderijen en tekeningen van Anna Sietzema, woonachtig in Drachten

t/m 23 april

Jan Snijder

- Tentoonstelling van recente schilderijen

5 mei t/m 30 juni

Vrijheid geef je door

- Onder leiding van educatief medewerker Hubert Luymes en de Friese kunstenaar Anne Feddema is in de laatste week van april door leerlingen van de basisschool een grote 'sixtijnse schildering' vervaardigd met als thema 'Vrijheid geef je door'. Deze muurschildering heeft de vorm van een stripverhaal waarin het thema centraal staat. Tevens zijn de voorbereidende ontwerpen en tekeningen die door de diverse leerlingen bij het museum zijn ingeleverd te zien

t/m 7 mei

Video yo

- Videotapes en 'stills' (fotografisch vastgelegde momenten uit videotapes of gemani-puleerde foto's op de computer) van internationale kunstenaars. Met deze presentatie wil het museum een onderbelichte kunstvorm voor een breder voetlicht brengen. Daarom richt men zich op groepen uit het voortgezet onderwijs. Scholieren kunnen in het museum kennismaken met het werk van kunstenaars uit de hele wereld door een keuze te maken uit één of meerdere videotapes. Die tapes zijn overigens geen hapklare brokken. Het gaat hier om een uiterst persoonlijke benadering van een kunstenaar of thema.

De thema's die aan bod komen lopen parallel met levensvragen en kunsthistorische vragen als liefde, dood, eenzaamheid en verlangen. Deze tentoonstelling, die behalve voor scholieren voor iedereen interessant kan zijn, kwam tot stand in samenwerking met Video-Art Friesland

GORREDIJK

Stichting Streekmuseum Opsterlân,
Hoofdstraat 59. Tel.: 0513-462930.
Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

Verveningzaal

In deze zaal staat een maquette opgesteld die de verwerking van een vervening heel duidelijk uitbeeldt. Aan de hand van kaarten, foto's diverse turfsoorten, enkele gebruiksvoorwerpen en een nagemaakt veenhuisje krijgt de bezoeker een goed beeld van het leven in de turfstekerij.

Hein van Vlietzaal

Een unieke verzameling stenen is door de in 1956 overleden amateurgeoloog en -archeoloog Hein van der Vliet nagelaten, zoals de eerste authentieke vuistbijlindstenen in Nederland, vijf panelen over het gebruik van de artefacten. Op een wandkaart van Europa worden de plaatsen van herkomst van de uitgestalde verzameling aangegeven.

Voorts wordt aandacht gegeven aan de voormalige Joodse gemeente, de socialistische beweging en de P.W. Jansenstichting in Gorredijk.

KORNWERDERZAND

Kazemattenmuseum Kornwerderzand.
Tel.: 058-2664865

Doorlopend

Het leven van de soldaat

- Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940. Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de soldaten op Kornwerderzand was.

JOURE

Museum en informatiecentrum Oldtimer Select, Madame Curieweg 4.
Tel. 0513-415499. Open. wo t/m zo 10-17

- Tentoonstelling over 75 jaar Ford in Nederland

LEEWARDEN

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD),
Grutte Tsjerkestrjitte 212. Till.: 058-2120834.
Iepen: ma o/m fr

18 maart 10.00-17.00 Romein, FLMD, Parnas
Achtste Provinsjale Skriuwei

- Mei in grut ferskaat oan workshops op it mêd fan kreatyf skriuwen foar elkenien dy't fierder komme wol mei har/syn skriuwen

8 april

Symposium Skierstins, Feanwâlden

- Underwerp: boekfersoargning mei lêzingen û.o. fan Auke Huistra, Sikke Doeke en Willem Winters

o/m 31 maaie

Durk van der Ploeg

- Yn septimber hopet Durk van der Ploeg syn 70ste jierdei te fierjen. Oanlieding genôch om in útstalling gear te stellen oer it oeuvre fan dizze skriuwer, dy't sawol as dichter, as roman- en koarte ferhalenskiuwer, as redakteur en as boekfersoargner al salang diel útmakket fan de Fryske skriuwerswrâld

Fries Museum, Turfmarkt 11.

Tel.: 058-2123001. Open: di t/m za 11-17, zon- en feestdagen 13-17.

t/m 19 maart

Modellen

- Tentoonstelling van werk van Maurice van Tellinga

t/m 26 maart

Leo Gestel - Een onbekende collectie

- Tekeningen, aquarellen en gouaches op papier uit het bezit van het Instituut Collectie Nederland

t/m 2 april

Übermalte lithographien

- Tentoonstelling van werk van Günter Tuzina

t/m 23 april

Plug-in

- Tentoonstelling van werk van Rob Scholte

t/m 9 april

Not there but here

- Recent fotowerk van Frank van der Salm

t/m 21 mei

Star Wars boven de 8

- Een verrassende opstelling vol geluids- en visuele effecten voor iedereen boven de acht jaar. Te zien zijn onder meer figuurtjes van Luke Skywalker, Han Solo, prinses Leia, Obi-Wan-Kanobi, Darth Vader of Jabba de Hut, modellen van voertuigen en ruimteschepen, een heuse Star Wars-flipperkast en affiches.

Museumcafé

Krekt Sa - Wapke Feenstra

- Zes tafels, vierentwintig stoelen en een aantal kleurige panelen aan de wand vullen de ruimte. De door Feenstra bewerkte tafels maken deel uit van het cafémeubilair

Keramiekmuseum Het Prinsessehof, Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2127438.
Open: di t/m za 11-17

t/m 16 april

De fabriek ESKAF

- Expositie van werk afkomstig uit de Eerste Steenwijkse Kunstaardewerkfabriek (1919). De ESKAF specialiseerde zich in het maken van kunstaardewerk, serviezen, tegels en bouwkeramiek. De ontwerpen waren zeer gevarieerd, vaak in mat zwart, mat wit of groen met zwarte vlekken. Het merkteken met de scarabee op de onderzijde vermeldt tevens de voorletter van de ontwerper

t/m 28 mei

De Leidse Schilder

- Wereldprimeur van een aardewerk van de Moche-cultuur (0-700 na Chr.) uit Peru. Deze prachtige kunst van de Moche-cultuur laat zich vergelijken met die van de antieke Griekse vaasschilderingen

De Prins van Leeuwarden

t/m 9 april

Marco Paulo Rolla

- In deze nieuwe expositieruimte binnen het Keramiekmuseum Het Prinsessehof op de eerste verdieping. Het museum wil met name een jonger publiek interesseren en informeren over beeldende kunst. Marco Paulo Rolla bijt het spits af met een tentoonstelling over zijn werk. Hij laat uit gebroken ready-mades van Barokke keramiek een verfijnd skelet opduiken, hij werpt een gezellig echtpaar van hun romantisch bankje en laat hun skeletten uiteenvallen op een tafel

t/m 28 mei

Remko Posthuma

- Op uitnodiging van 'De Prins van Leeuwarden' maakte Remko Posthuma, werkzaam op het Sandberg Instituut in Amsterdam, een muurvullende installatie. Hij gebruikte de historische museumzaal als inspiratiebron. Dit inspireerde hem tot het uitbeelden van een levensgrote oude eik op strakke tegels. De tegenoverliggende muur confronteert deze boom met een imposante roltrap. De vloer is bezaaid met keramische bonen, die een visueel tuinpad tussen de twee componenten vormen.

